

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

TEVEKKÜL – İMAN İLİŞKİSİ

HATİCE ŞEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MEHMET EMİN GÜNEL**

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice ŞEN
	Numarası	138106071002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelam
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin GÜNEL
	Tezin Adı	Tevekkül-İman İlişkisi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Tevekkül-İman İlişkisi* başlıklı bu çalışma *03/10/2019* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ramazan ALTINTAŞ	
2	Doç. Dr.	Mustafa ÖZGEN	
3	Dr. Öğretim Üyesi	Mehmet Emin GÜNEL	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice ŞEN		
	Numarası	138106071002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Tevekkül-İman İlişkisi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Hatice ŞEN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice ŞEN		
	Numarası	138106071002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin GÜNEL		
Tezin Adı	Tevekkül-İman İlişkisi			

Allah'a güven ve teslimiyetin en güzel ifadesi olan iman ve tevekkül konuları Kelami meseleler arasında olup Kur'an'da önemli bir yere sahiptir. İman, tevekkülü şekillendiren en temel unsurdur. Nitekim Allah'a inancı tam olan bir kimsenin tevekkül inancı da tam olacaktır. Bu bağlamda çalışmamızda tevekkül-iman ilişkisini ele aldık. Allah'a karşı duyulan güven ve teslimiyetin kişiyi fiillerinde tembelliğe sevk etmesi doğru değildir. Bir kimse öncelikle sebeplere başvurduktan sonra inancının bir gereği olarak sonucu Allah'tan bekleyip neticeye razı olmalıdır. Bu açıdan çalışmamızda tevekkülde insan iradesinin etkin olup olmadığı hususunda ortaya çıkan görüş farklılıklarından da bahsettik. Tevekkül-iman ilişkisinin daha net anlaşılması açısından tevhid, irade, sabır, tefviz, dua, rızık, ecel ve kaderi tevekkül-iman birlikteliği açısından ele aldık. Çalışmamızda tevekkülün gerekli olup olmadığı, tevekkül edenlerin özellikleri, tevekkülün mertebeleri ve tevekkül etmenin neticeleri gibi hususlara yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Güven, teslimiyet, iman, tevekkül, tevhid, irade, sabır, tefviz, dua, rızık, ecel, kader.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Hatice ŞEN		
	Student Number	138106071002		
	Department	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin GÜNEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Relationship Between Tawakkul and Belief			

The faith (iman) and resignation (tawakkul) that is the best expression of trust and submission to Allah are among the kalam issues and also have an important place in the Qur'an. Faith is the most constituent element shaping resignation. Indeed, any person who has whole faith to Allah will have whole faith to resignation. In this context, we discussed the relationship between faith and resignation in our present study. It is hardly an exaggeration to state that the trust and submission to Allah don't bring about anyone to being slack in daily life. Firstly, human beings should appeal for reasons and then wait for the results from Allah as a requirement of his belief and should be willing to what happened. In terms of the mentioned perspective, we also handled the diverse perspectives that emerged in whether human beings will (irade) is effective daily life or not. In order to better understanding the relationship between faith and resignation, we have quarreled tawheed, will (irade), patience, relegation of matters to God (tafwid), prayer, sustenance (rizq), death (ajal), and divine destiny (qadar), terms from the point of faith and resignation. In our present study, we have elaborated some others points such as the resignation is required or not, stages of resignation, and the results of doing resignation.

Keywords: Trust, submission, faith, resignation, tawheed, will (irade), patience, tafwid, prayer, sustenance (rizq), death (ajal), divine destiny (qadar).

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
KISALTMALAR	3
ÖNSÖZ	4
GİRİŞ	6
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1. İMANIN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMI.....	6
2. TEVEKKÜLÜN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMI.....	8
BİRİNCİ BÖLÜM.....	20
TEVEKKÜL İLE İLİŞKİLİ FİİLLER	20
1. Tevhid-Tevekkül ilişkisi.....	20
2. İrade-Tevekkül ilişkisi.....	36
3. Sabır-Tevekkül ilişkisi.....	42
4. Tefviz-Tevekkül ilişkisi.....	50
5. Dua-Tevekkül ilişkisi.....	53
6. Rızık-Tevekkül ilişkisi.....	61
7. Ecel-Tevekkül ilişkisi.....	70
8. Kader-Tevekkül ilişkisi.....	78
İKİNCİ BÖLÜM.....	86
İMANIN ÖNGÖRDÜĞÜ TEVEKKÜL ANLAYIŞININ	86
BİREYSEL VE TOPLUMSAL KAZANIMLARI.....	86
1. Tevekkülün Gerekliliği	86
2. Tevekkül Edenlerin Vasıfları.....	91
3. Tevekkülün Mertebeleri	94
4. Tevekkül Etmenin Neticeleri	99
SONUÇ	103
BİBLİYOGRAFYA	105

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
Ark.	: Arkadaşları
AÜAÖFY	: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DEÜFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	: Miladî
md.	: Madde
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
r.a.	: Radiyallâhu anh
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
sad.	: Sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ.	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SÜİF	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
tah.	: Tahkik
thk.	: Tahkik eden
Terc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
tsh	: Tashih eden
ünv.	: Üniversite
v.	: Vefat tarihi
vd.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Yer yok
yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İnsanın yaratılış itibarıyla aciz, zayıf ve sınırlı bir varlık olması onu her an, kendisinden çok daha üstün güce sahip olan bir varlığa inanma, bağlanma ve güvenme ihtiyacı içerisinde hissettirmiştir. Bu varlık da şüphesiz kendisine dayanıp güvenenlerin güvenini asla boşa çıkarmayan, her daim inananların yardımcısı olan, her şart ve durumda kendisine itimat edilen ve tüm hâkimiyeti elinde bulunduran yegane ilah olan Allah Teala’dır. Bu husus Kur’an-ı Kerim’de de üzerinde durulan imanın, her işinde Allah’a bağlanma ve teslimiyet olarak ifade edilen tevekkül ile bütünlüğünü ortaya koymaktadır.

İtikâdî bir mesele olan tevekkülün önemi, ayet ve hadislerde vurgulanmıştır. Fakat insanların söz konusu ayet ve hadislere tam vâkıf olamamaları, onları farklı tevekkül anlayışlarına yönlendirmiştir. Bu bağlamda tevekkülü, istenilen şeyi elde etmede sebeplere başvurduktan sonra neticeyi Allah’a bırakmak şeklinde tanımlayanlar olduğu gibi, insanın sebepleri yerine getirmesinin tevekkülde yeri olmadığını, istenilenin elde edilmesinde tek etkenin Allah’ın takdir ve dilemesi olduğunu savunanlar da olmuştur.

“Tevekkül-İman İlişkisi” isimli çalışmamızı, bir giriş ve iki bölüm halinde ele aldık. Giriş kısmında iman ve tevekkülün sözlük ve ıstılah anlamlarına değinirken, imanın kök anlamı itibarıyla muhtelif tanımlarına ve vekil kavramının kullanım şekillerine de yer verip bu hususta ilgili ayetlerden istifade ettik.

Birinci bölümde “Tevekkül ile İlişkili Fiiller” başlığı altında imanla bütünlük arz eden tevekkülün gerçekleşmesinde etkili olan tevhid, irade, sabır, tefviz, dua, rızık, ecel ve kader gibi fiillere ve bu fiillerin tevekkül ve imanla olan irtibatlarını ele aldık. Tevekkülün diğer fiillerle ilişkisini aydınlatmada başta Kur’an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber’in hadislerinden yararlandık. Çalışmanın itikâdî alana yönelik olması sebebiyle de esasen Kelam ve akaid kaynakları ve itikâdî mezheplerin görüşleri olmak üzere müfessir ve mutasavvıfların konuya dair yaklaşımlarına yer verdik. Yine ilgili yerlerde bazı peygamberlerin ve mü’min kimselerin tevekkül örneklerine de yer verdik. Bu bölümde insanın fiillerinde sebepleri işleminin tevekkül için bir vesile olduğunu, nihai irade ve takdirin Allah’a ait olduğunu, sebeplerin sonuçlar için garanti olmadığını vurgulamaya çalıştık. Bunun yanında söz

konusu fiillerin ancak iman ve tevekkül bütünlüğü sayesinde anlam kazanacağını ifade ettik.

Tevekkül-iman ilişkisinin doğru anlaşılması, tevekkülün ilişkili olduğu fiillerle irtibatını da doğru bir şekilde anlamlandırmayı kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda kulun çalışmadan istenileni elde edemeyeceği, irade ve nihai takdirin Allah'a ait olduğu inancına dayanarak ataletin hakim olduğu bir tevekkül anlayışının kabul edilemeyeceği gibi hususlara çalışmamızda yer verdik.

İkinci bölümde ise “İmanın Öngördüğü Tevekkül Anlayışının Bireysel ve Toplumsal Kazanımları” başlığı altında, tevekkülün gerekliliği, mertebeleri, neticeleri ve tevekkül edenlerin vasıfları hakkındaki mevzuları, başta itikâdî açıdan olmak üzere tasavvufî görüşlerden de istifade ederek ele aldık.

Çalışmamızın sonuç bölümünde ise, konunun genel bir değerlendirmesini yaparak kanaatimizi belirttik.

Çalışmamın zorluklarını kolaylaştırmada destek ve yardımlarını esirgemeyen, çalışmamın neticelenmesi hususunda elinden gelen tüm çaba ve gayretlerini gösteren danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin GÜNEL'e, konunun belirlenmesi ve hazırlanması sürecinde yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Süleyman TOPRAK'a şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır.

Ekim, 2019

Hatice ŞEN

GİRİŞ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. İMANIN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMINI

E-m-n (امن) kökünden gelen iman kelimesi, sözlük anlamı itibariyle tasdik etme manasına gelirken, şer'î manada korku ve huzursuzluk veren tüm unsurlardan uzaklaşıp kurtularak güven ve itmi'nana kavuşma halini ifade etmektedir.¹

Ebu Hanîfe (v. 150/767) imanı; ikrar ve tasdik² manasında; Cürçânî (v. 816/1413) ise, sözlük anlamı itibariyle kalp ile tasdik; şer'î anlamı itibariyle de kalp ile itikad, dil ile ikrar³ manasında tanımlamıştır.

İmam Mâturîdî (v. 333/944), imanı yalnızca ikrardan ibaret görenleri eleştirmiş ve tasdik manasının da ikrarla beraber olduğu şeklindeki görüşünü beyân etmiştir. İmam Mâturîdî'ye göre iman, sadece dil ile ikrar şeklinde olsaydı "*Ey iman edenler! Mü'min kadınlar hicret ederek size geldiği zaman onları imtihan edin! Allah onların imanlarını en iyi bilendir*"⁴ şeklindeki ayet inmezdi.⁵ Bunun yanında o, dilsiz bir kimsenin, imanını ikrar edememesinin kalben iman etmesine engel teşkil etmeyeceği ve imanının olmamasına delil olamayacağını söylemiştir. Hülâsâ ona göre iman; Allah'ı yakîn derecesinde Rab olarak bilmek ve Allah'ın varlığını ve birliğini kalben tasdik edip dille ikrar yoluyla O'na itaat etmektir.⁶

İman kelimesi, çoğunlukla tasdik manasında ifade edilmiştir ki buradaki "tasdik" husûsî olup zihnî bir kabul anlamında kullanılmakla beraber güven duygusunu da ihtivâ eden, dolayısıyla içerisinde hiçbir şüpheyi barındırmayan bir manayı içermektedir. Söz konusu mana; tasdik, bir hususta şüphe ve tereddüd

1 Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh fi'l-luga*, thk. Dr. Muhammed Muhammed Tamir, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2009, V, 2071; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, Thk: Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Hasbullah Haşim Muhammed eş-Şazili, Dâru'l-meârif, Kahire, ts., I, 140.

2 Ebû Hanîfe, İmâm-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdâdî, *el-Fıkh-ı Ekber*, Mektebetü'l-furkan, y.y. 1999, I, 55.

3 Cürçânî, Ebu'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, thk: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405, I, 60.

4 Mümtehine, 60/10.

5 Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, Açıklamalı Terc. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, İstanbul, 2002, s. 487-488.

6 Mâturîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 487-488.

halinin olmaması anlamına gelen cezm ve boyun eğerek kabullenme anlamına gelen iz'an mertebesine ulaşması gerektiği yönündeki beyânlar neticesinde kuvvet kazanmaktadır. Bu açıklamalardan yola çıkarak kişinin itaat ve teslimiyetle tasdik ettiği konuda tereddüd etmeyeceği söylenebilir.⁷

İnsan, imanı sayesinde sahip olduğu güven duygusuyla güvensizliğini engellemiş olacaktır.⁸ Nasıl ki insan ilişkilerinde vekâlet söz konusu olduğunda vekâlet verilecek kişiye güvenmek şart ise, insanın her işinde elinden geleni yapıp netice hususunda Allah'a güven, itimat ve inkıyâdı anlamına gelen tevekkül için de imanın vermiş olduğu güven duygusu şart olmaktadır.⁹

Sahih bir iman için nasıl ki şek ve şüpheden uzak, Allah'a tam bir teslimiyet şart ise, hakiki bir tevekkül için de şüphe ve tereddütlerden tamamen uzak olacak şekilde Allah'a güveni ifade eden güçlü bir iman da şarttır. Kur'an-ı Kerim'de iman ve tevekkülün çoğunlukla beraber zikredilmesi buna dayandırılabilir. Tevekkülün imanın bir neticesi olduğuna dair ayetler Kur'an'da geçmektedir. Bunu konu edinen bazı ayetler şu şekildedir:

*“Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Mü'minler, ancak Allah'a tevekkül etsinler.”*¹⁰

*“Eğer mü'min iseniz, yalnızca Allah'a tevekkül edin.”*¹¹

*“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecâvüze) kalkışmıştı da, Allah (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allah'a karşı gelmekten sakının. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”*¹²

Kişinin Vacibü'l-vücut olanı bilip tüm yaratılmışların onun hakimiyeti altında olduğuna inanması imanının göstergesidir. İslam, Allah'ın emir ve yasaklarına ittiba edip teslim olmayı ifade eder.¹³ Bu durumda iman ve İslam

7 Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı, Rağbet Yayınları*, İstanbul, 2013, s. 27.

8 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 99.

9 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 108.

10 Âl-i İmrân, 3/160.

11 Mâide, 5/23.

12 Mâide, 5/11.

13 Mustafa Sinanoğlu, “İslam” md., *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 1.

bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda tevekkül eden bir kimsede inancına yönelik amel şekillenecektir. Bunun ön şartı Allah'a iman etmek olduğu gibi gösterilen teslimiyetin Allah'ı tasdik ile tevekkülün tam manasıyla bütünlüğünün sağlanması söz konusu olacaktır.¹⁴

Söz konusu ayetler, iman ile tevekkülün birbirinin varlığı için gerekli olan iki yakın kavram olmalarından da anlaşıldığı üzere mü'minlerin yalnızca Allah'a dayanıp güvenmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sahih bir imanla tevekkül edildiği takdirde Allah'ın galip yahut mağlup kılacağı bir hususta hiçbir engel söz konusu olamayacaktır.

2. TEVEKKÜLÜN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMI

İşinde başkasına dayanmak anlamına gelen tevekkül kelimesinin kökü, v-k-l (و ك ل) olmakla beraber kelime, vekele (وكل) ve veade (وعد) babından teşekkül etmiştir. V-k-l kökünden gelen bazı kelimeler, zayıf adam¹⁵ manasına gelmekle birlikte hemen hemen hepsi kendi işini yapmaktan aciz olan kimsenin durumunu ifade etmektedir.¹⁶ İşini yapabilecek derecede bir güce sahip olmayan kimseye de bu zayıflığından ötürü “racülün vekelün” (رَجُلٌ وَكَلٌ) şeklinde tanımlama yapıldığı bildirilmiştir.¹⁷ V-k-l kökünden gelen ve acizyet ile başkasına dayanıp güvenme anlamını ihtivâ eden tevekkül kelimesi de, bir kimsenin kendi işini kendisinin yapamaması anlamında kullanılmaktadır.¹⁸ Tevekkül teriminin temel hadis kaynaklarında tevekkül etme ve garanti etme şeklinde iki umumi manada kullanıldığı da beyân edilmiştir.¹⁹

Allah Teâlâ'nın isimlerinden biri olan Vekîl (وکیل) kelimesi, meful manasında fe'îl vezninden gelmektedir. Vekîl, hususi manada “kendisine vekâlet verilen kişi”; umumi manada ise müvekkilin acizyeti sebebiyle kendisine vekâlet yetkisini verdiği

14 Kâsımî, Muhammed Cemalettin, *Mehâsinü't-Te'vil*, tsh: Muhammed Fuad Abdülbâki, Dârü İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957, IX, 3388.

15 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

16 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî, *Esâsü'l-belâğa*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998, II, 352.

17 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

18 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

19 Mirza Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, 2. Baskı, Kitabı Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 75.

kişinin müvekkil adına tasarrufta bulunması manasında kullanılmaktadır.²⁰ Özetle, iş kendisine bırakıldığı için o kimseye "vekîl" olarak hitab edilir.²¹

Arap toplumunda birbirine dayanan iki kişiden biri, **وَآكَلْتُ الرَّجُلَ** şeklindeki ifadeyi kullanır.²² Cevherî (v. 400/1009) de birbirine dayanıp güvenen iki kişinin durumunu ifade eden bu cümleyi **وَآكَلْتُ فَلَانًا مُوَآكَلَةً** şeklinde aynı manaya işaret ederek "sen ona dayandığın o da sana dayandığı zaman" açıklamasıyla beraber ele almaktadır.²³ Bir başkasına güvenip de güveni boşa çıkarılan, yarı yolda bırakılan bir kimsenin durumunu belirtmek için **وَآكَلُ فُلَانًا**²⁴; bir başkasına tam bir güvenle bağlanan aciz kimsenin durumunu belirtmek için **مُوَآكِلٌ**²⁵ kelimesi kullanılmaktadır. Yine, akli melekelerindeki noksanlık sebebiyle tek başına bir işi başarmaya muktedir olamayan bir kimse hakkında **وَكَآلٌ فِيهِ وَكَآلٌ**²⁶ ve bir toplulukta birlik beraberlik içerisinde bulunan insanların karşılıklı güven içerisinde olduklarını belirtirken de **تَوَآكَلُ الْقَوْمُ مُوَآكِلًا** ifadeleri kullanılmaktadır.²⁷

İbn Manzûr (v. 711/1311), **وَكَآلَ إِلَيْهِ الْأَمْرَ** cümlesini "işini ona bıraktı, onun görüşüne bıraktı" manasında vermiştir.²⁸ Zebîdî (v. 1205/1791) de, İbn Manzûr'un "onu kendi haline bıraktı" manasında ifade ettiği ve "bu iş senin görüşüne bırakıldı" anlamına gelen **وَكَآلَ إِلَى نَفْسِهِ وَكَآلًا** ifadesini²⁹ aynı anlama gelecek şekilde **مُوَكَوَّلٌ إِلَى رَأْيِكَ** olarak belirtir.³⁰ **وَكَآلَنِي إِلَى كَذَا** ifadesinde ise başkasının yardımı ve katkısına ihtiyaç duyulmadığını belirten "bunu bana bırak ben yaparım" manası mevcuttur.³¹

İfti'âl babından olan **إِتَّكَلٌ** kelimesi, güvenilen bir kimseye bir işi teslim etmek, işi vekâletle bir başkasına bırakmak ve devretmek manalarına gelmektedir.³² Tüm bu kullanımlardan yola çıkarak aynı kökten gelen ifadelerin, kişinin hiçbir yardıma,

20 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, I, 328.

21 Cevherî, *es-Sihâh*, I, 1267.

22 İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemü Mekayisi'l-lüga*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr y.y., 1979, VI, 136.

23 Cevherî, *es-Sihâh*, I, 1267.

24 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekayisi'l-lüga*, VI, 136.

25 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

26 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

27 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

28 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4910.

29 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4910.

30 Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseyni, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, thk: Abdulhalim et-Tahavi vd., Kuveyt, 2000, XXXI, 100.

31 Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğâ*, II, 353.

32 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4910.

desteğe ve katkıya ihtiyaç duymaksızın ihtiyaçlarını gidermesi anlamını taşıdığı gibi, bir işin başkasına güvenilerek onun tasarruf ve takdirine bırakılması anlamını taşıdığı da söylenebilir.

Zemahşerî (v. 538/1144), hayvanlar için kullanılan *فَرَسٌ مُوَاكِلٌ* ifadesinin "bir bineğin yalnız başına kaldığında ahmaklaşması" anlamına geldiğini ifade eder.³³ İbn Manzûr da *فَرَسٌ مُوَاكِلٌ* ifadesinin, söz konusu hayvanın koşuda kendisini sahibinin kamçılmasına ve yönlendirmesine ihtiyaç duyduğuna işaret ettiğini beyan eder. *واكلت* ifadesinin "yürüyüşü bozuldu" manasına geldiği;³⁴ *الوَكَّالُ فِي الدَّابَّةِ* ifadesinin "başkasının yürüyüşüne bağlı olarak ilerlemek" manasında kullanıldığı;³⁵ *وَكَالَةٌ* kelimesinin bir bineğin ilerlemesinin ancak diğer bineğin yürümesine bağlı olabileceğini belirtmek için kullanıldığı³⁶ söylenebilir.

Bir kimsenin bir kimseyi görevlendirmesi, vekâlet vermesi ve yetki vermesi anlamına gelen, tef'ıl babından olan *تَوَكَّلٌ* (تَوَكَّلٌ), herhangi bir meselede bir başkasını kendi yerine geçirmeyi ifade eder.³⁷ Dolayısıyla herhangi bir işi yerine getirme hususunda âciz olduğunun farkına varan bir kimse, söz konusu işin yerine getirilmesinde bir başkasına güvenip o kimsenin kendisine yetki verilmeye layık bir kimse olduğuna inanırsa "tevkîl" gerçekleşmiş olur. Tevkîl kelimesinin yerine kullanılan *vikâlet* (وَكَالَةٌ) ve *vekâlet* (وَكَالَةٌ) kelimeleri³⁸ ile Türkçe'deki "vekâlet verme" de aynı manayı ifade etmektedir.

Tevdî edilen işin vaziyetine göre vekîl kelimesinin manası farklılık arz eder ki esasen vekîl; kendisine tevdî edilen işi yerine getiren kişiyi ifade eder. Misâl olarak "vekîl" kelimesi, dünya işleri hususunda kefil ve kâfi manasına gelirken düşmanın püskürtülmesi hususunda bir vekillik söz konusu olduğunda "savunan ve yardımcı olan" manasına gelmektedir. Zemahşerî, müşriklerin "O'na bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?"³⁹ şeklindeki sözlerine

33 Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, II, 353.

34 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4910.

35 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekayisi'l-lüga*, VI, 136.

36 Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, thk: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Mârifetü'l-Lübnan, ts., el-Müfredât, I, 532.

37 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, I, 97.

38 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4910.

39 Hûd, 11/12.

karşılık Allah'ın her şeyden haberdar olduğunu, dolayısıyla müşriklerin söylediklerinin de Allah'a gizli olamayacağını, Allah'ın bu duruma gerektiği şekilde muamelede bulunduğunu zikrederek, ayetin siyak ve sibakını da dikkate alarak "*Allah ise her şeye vekîldir*"⁴⁰ ayetini açıklarken bu şekilde bir beyânda bulunmuştur. Bu durum, Hz. Peygamber'i teşvik ve cesaretlendirme anlamında önemli bir yere sahip olup Hz. Peygamber'in kendisine müşrikler tarafından gelen haksız itham, alay, kibir ve gayr-i âkil tavırlara aldırış etmeden geniş bir gönül ve ferah bir kalple tebliğ vazîfesini yürütmesini kolaylaştırmıştır.⁴¹ İbn Âşur (v. 1973), burada geçen vekîl kelimesinin, her şeyin mâliki, sahibi, hükümdarı anlamına geldiğini söylemiştir.⁴²

Allah'ın isimlerinden olan el-Vekîl, Kur'an-ı Kerim'de daima tek başına geçmekte, hiçbir zaman başka bir ilâhî isme bitişmemektedir. Vekîl kelimesi, insanlar için ise daima menfî yönüyle "bekçi" anlamında kullanılmıştır. Söz konusu vasıf, peygamber de dahil olmak üzere insanlardan nefyolunmuş olup sadece Allah'a has kılınmıştır. Kur'an-ı Kerim'de buna örnek teşkil edecek şekilde "*Andolsun, dileseydik biz sana vahyettiğimizi tamamen ortadan kaldırırdık; sonra bu konuda bize karşı kendine hiçbir vekîl (yardımcı) de bulamazdın*"⁴³, "*Allah'tan başka dostlar edinenele gelince, Allah onları daima gözetlemektedir. Sen onlara vekîl değilsin.*"⁴⁴ ayetlerinde; yine, "*Peki, karada sizi yere geçirmesinden, yahut üzerinize taşlar savuran kasırğa göndermesinden, sonra da kendinize bir vekîl bulamamaktan güvende misiniz?*"⁴⁵ ayetinde geçen "*yere batma*" ya da "*taş yağdırma*" hadiselerine karşı onları azaptan koruyup kurtaracak bir yardımcı bulmanın mümkün olmadığı ifade edilirken "vekîl" kelimesi kullanılmıştır.⁴⁶

Râgıp el-İsfahânî (v. V/XI. Yüzyılın ilk çeyreği) Vekîl'in anlamının kefil'e göre daha kapsamlı olduğunu; her kefilin bir vekîl olduğunu ancak her vekîlin bir

40 Hûd, 11/12.

41 Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi te'vil*, Riyad, 1998, III, 186.

42 İbn Âşur, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, ed-Dârü't-Tunusiyye, Tunus, 1984, III, 171.

43 İsrâ, 17/86.

44 Şûrâ, 42/6.

45 İsrâ, 17/68.

46 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmiü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk: Beşşar Avvad Ma'ruf ve İsam Faris el-Hurustani, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1994, V, 50.

kefil olmadığını savunmuştur.⁴⁷ Gazzâlî (v. 505/1111) ise, Vekîl-i Mutlak olarak sadece Allah'ın bilinebileceğini söyler. Bazen insanlar bazı işlerin çözümünde birbirlerine başvursalar da nihayetinde bütün işlerin çözümünün kendisine havâle edildiği tek varlığın Yüce Allah olduğu bilinmelidir.⁴⁸ İbn Manzûr da Allah'ın isimlerinden olan Vekîl'i "Kullarının rızıkına kefil ve mukîm olan; hakîkati ise O'na bırakılan işi müstakil olarak yapandır" şeklinde açıklamış ve "*Benden başkasını Vekîl edinmeyin*"⁴⁹ ayetini de buna örnek olarak zikretmiştir.⁵⁰ Bazıları "Vekil, kefiledir ve rızıkımıza ne güzel kefiledir" demiştir. Bu manada "Hasbünallâhü ve ni'mel vekîl" demek, "Allah bize kâfiledir, O ne güzel kâfiledir" demektir.⁵¹

Kur'an-ı Kerim'de v-k-l kökü; vekkelnâ⁵², vükkile⁵³, netevেকে⁵⁴, mütevekkilîn⁵⁵, tevekkelû⁵⁶, mütevekkilûn⁵⁷, tevekkelnâ⁵⁸, yetevেকে⁵⁹, tevekkel⁶⁰, yetevেকে(ü)⁶¹, vekîl⁶² gibi kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı kökten gelen ve Kur'an-ı Kerim'in temel konularından birisi olan tevekkül kelimesinin de söz konusu olduğu tüm ayetlerde isim ve fiil şeklinde çeşitli kullanımları mevcuttur.⁶³ Tevekkül, ilgili ayetlerde fâil olarak insana, kendisine tevekkül edilen ilah olarak ise Allah'a işaret edecek şekilde kullanılmıştır.⁶⁴ Kur'an'da, tevekkül fiilinin bazı yerde peygamberlerin ve mü'minlerin ahlâkî davranışlarını ifade etmede, bazı yerde mü'minleri muhatap alarak emir şeklinde⁶⁵,

47 İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 532.

48 Gazzâlî, *Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, Terc. M. Ferşat, Ferşat yayınevi, İstanbul, 1993, s. 170.

49 İsrâ, 17/2.

50 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

51 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4909.

52 En'âm, 6/89.

53 Secde, 32/11.

54 İbrâhim, 14/12.

55 Âl-i İmrân, 3/159.

56 Mâide, 5/23; Yûnus 10/84.

57 Yûsuf, 12/67; İbrâhim, 14/12.

58 Mümtehine, 60/4; A'râf, 7/89; Yûnus, 10/75.

59 Nahl, 16/42, 99; Ankebût, 29/59; Enfâl, 8/2.

60 Enfâl, 8/61; Âl-i İmrân, 3/159; Nisâ, 4/81.

61 Enfâl, 8/49; Mâide, 5/1; Yûsuf, 12/67.

62 En'âm, 6/66-102-107; Ahzâb, 33/3- 48; Yûnus, 10/108.

63 Âl-i İmrân, 3/122, 159.

64 Tevbe, 9/51- 129; Yûnus, 10/71; Mâide, 5/23.

65 Şu'arâ, 26/217; Ahzâb, 33/3; Mâide, 5/11.

bazı yerde de peygamberlerin kullandığı eğitim metodlarından biri olarak geçtiği görülür.⁶⁶

Söz konusu ayetlerde gerçekten mü'min oldukları inancına sahip olanların her şart ve durumda yalnızca Allah'a dayanıp güvenmesinin⁶⁷ imanlarının zorunlu bir neticesi olduğu ve mü'minlerin yalnızca Allah'a tevekkül etmesi gerektiği⁶⁸ ifade edilmiştir.

Tevekkül, ihtiyaç duyulanı elde etme yahut menfi hususlardan uzak durma gibi durumlarda sarf edilen çabanın yeterli görülmeyip sonucun gerçekleşmesi için kalben Allah'ın takdirine itimat edilmesi olarak tarif edilmiştir.⁶⁹

Tevekkülün ulemâ nezdinde muhtelif tarifleri yapılmıştır. Râgıb el-İsfahânî tevekkülü, bir kimse için bir işi üstlenmek anlamına gelen lâm ile kullanımı ve itimâd etmek anlamına gelen alâ harfi ceri ile kullanımı olmak üzere iki şekilde tarif etmiştir.⁷⁰ Cürcânî de, "Allah katında olana güvenerek insanların elindekinden ümidi kesmektir" manasında tarif etmiştir.⁷¹

Tevekkülün güncel pek çok tarifi de yapılmıştır. Bu tariflerde genel itibariyle, istenilene ulaşmada çabanın sarf edilip sebepler yerine getirildikten sonra neticenin Allah'a havâle edilmesi şeklinde gayret ve çaba ön plana çıkarılmıştır. Güncel manada tevekkülü; amaca ulaşmada gerekli olan tüm maddî-mânevî sebeplere sarılıp yapılacak bir şey kalmadığında Allah'a güvenerek neticeyi O'na havâle etmek;⁷² ve meşrû' amacı elde etmede bir taraftan gereken tüm gayreti gösterirken diğer yandan

66 Rabiye Solmaz, "Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 8.

67 Mâide, 5/23.

68 İbrâhim, 14/11; Mâide, 5/11; Âl-i İmrân, 3/122-160.

69 Solmaz, "Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı", s. 14.

70 İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 532.

71 Cürcânî, *et-Ta'rifât*, I, 97.

72 Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, 20. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1969, s. 98.

Allah'a dayanıp güvenerek çabanın sonucunu O'na bırakmak ve neticeden razı olmak⁷³ manalarına gelecek şekilde tarif edenler olmuştur.

Tüm bu güncel tariflerin ortak yönü, kişinin işleri Allah'a havâle etmeden önce elinden gelen çaba ve gayreti sarf etmesinin gerekli oluşudur. Bunun yanında, kalbî sebeplerden ziyâde Allah'a bağlılık ve itaat hususu ön planda tutulmuştur. Gerçek fâilin sebepler değil sebeplerin müsebbibi olan Allah olduğuna inanmak,⁷⁴ elinden gelen gayreti sarf ettikten sonra başarının yalnızca Allah'tan geldiğine gönülden inanıp güvenmek⁷⁵ ve zâhirde var olan sebepleri merkeze koymadan yerine getirmek şeklinde tevekkül tarifleri de yapılmıştır.

Tevekkül tariflerinde çoğunlukla kullanılan “elinden geleni yaptıktan sonra...” ifadesi tenkit edilmiştir. Her şeyde hâkimiyet sahibi olan Allah'ın hükmünün her yerde ve zamanda etkin olduğundan hareketle insan davranışlarının - tevhîdi arka planda değerlendirecek şekilde- Allah ile münasebetinde önce ve sonra gibi sınıflandırmanın doğru olmayacağı savunulmuştur.⁷⁶ Burada, “elinden geleni yaptıktan sonra” ifadesi her ne kadar Allah'ın irade, güç ve hakimiyetinin arka plana atılması manasında yorumlansa da söz konusu ifade savunulan görüşün aksine cüz'î iradenin istenileni elde etmede basamak olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu ifade tevhidin gölgelendiği fikrine sevk etmemelidir.

Tasavvufî anlayışa göre ise tevekkül; gassâl (ölü yıkayan kimse) elindeki meyyite (ölü) benzetilmiş olmakla beraber⁷⁷ bir çok tarifleriyle kaynaklarda yer edinmiştir. Misâl vermek gerekirse Seri es-Sekatî (v. 253/867) tevekkülü, Allah'tan başka hiçbir güç ve kuvveti tanımamak, tâate sarılıp günahlardan yüz çevirmek, zararı ortadan kaldırıp fayda vermek⁷⁸; Hamdûn el-Kassar (v. 271/884), ilahi güç ve

73 Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 18. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 268.

74 Abdülaziz Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yay., İstanbul, 2006, s. 14.

75 Solmaz, “*Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı*”, s. 11.

76 Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, s. 45.

77 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, Terc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, IV, 478.

78 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 482.

kudretin genişliğine inanarak zahirî sebeplerin yanında batınî sebepleri de hesaba katarak hareket etmek⁷⁹; Zünnûn (v. 860/1455), kulun kendi kuvvet ve gücünü Allah'ın kudret ve gücü yanında yok sayması şeklinde tarif etmiş,⁸⁰ böylelikle Allah'ın kulunun her halinden haberdar olduğunun bilinmesinin tevekkülü güçlendirdiğini ifade etmişlerdir. Tasavvufun bir hâl ilmi oluşu ve alimlerin sahip oldukları kişisel tecrübeler, tevekkülün farklı tariflerinin yapılmasına zemin hazırlamıştır.⁸¹

Tehânevî, (v. 1158/1745) *Keşşâfü Istilâhâti'l-fünûn* isimli eserinde bazı sûfilerin tevekkül hakkındaki tasavvufî tariflerine yer vermiştir. Söz konusu bazı mutasavvıflar tevekkülü; çaba ve gayretle sebepleri yerine getirdikten sonra neticeyi Allah'a bırakmak olarak tarif etmişlerdir. Dolayısıyla netice beklenildiği gibi olsun yahut olmasın Allah'ın takdirine razı olunur. Mutasavvıflardan bazılarına göre ise tevekkül, bir şeyin varlığı ve yokluğu, azlığı ve çokluğu arasında herhangi bir farkın olmamasıdır. Ayrıca onlar, vahşi hayvanlar ve yılanların bir kimsenin etrafını kuşatması söz konusu olduğunda bile o kimsenin yalnızca Allah'a güvenmesi ve yalnızca O'ndan korkması gerektiğini ifade ederler.⁸²

Mutasavvıfların tevekkülün manasını “gassâl elindeki meyyit” misaliyle de temellendirerek itikâdî açıdan beyân etmeleri, pratikte kastedilen manaya ulaşamadığı görüşüne⁸³ ve kâmil imanın göstergesi olan tevekkülün amelin terki olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir.⁸⁴ Bu anlayışa göre mütevekkilin Allah'ın huzurundaki durumu ifade edilirken, yıkayıcının önündeki ölünün vaziyeti ile tevekkül eden kimsenin çaba göstermeden neticeden bütünüyle Allah'ı sorumlu tutması arasında bir benzerlik kurulmuştur.

79 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 483.

80 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 483.

81 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 483.

82 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 482.

83 Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, s. 52.

84 Berat Sarıkaya, Zeynep Şeren, “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy.12, 2017, s. 81.

Tevekküle tasavvufî düşüncede bu kadar önem verilmesi, mutasavvıfların ma'rifetullâh'ı ulaşılması gereken en üstün mertebe olarak görmeleri ve sadece Allah'a dayanıp güvenmenin, O'ndan yardım dilemenin ma'rifetullâh'a ulaşma gayesinde en etkili yol olması sebebiyledir.⁸⁵ Bir kul yaratıcısını ne ölçüde tanıyor ve ne ölçüde O'na güveniyorsa onun tevekkül inancı da o derece kuvvetli ya da zayıf olur. Bu bağlamda Hakk'ı tanımanın güzelliğinin tevekkülün güzelliğine sirâyet ettiği görüşünü savunanlar da olmuştur.⁸⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere tevekkül hususunda teslimiyetin zorunlu bir unsur olduğu yönünde tarifler olduğu gibi tevekkülün var olabilmesi için öncesinde sebepleri yerine getirme şartının öne sürüldüğü tarifler de söz konusu olmuştur. Bu bağlamda tevekkül; bir başkasına güvence verme, birinin işini üstlenme, bir başkasına güvenme⁸⁷ ve işi başkasına havâle etme anlamlarını da ihtivâ edecek şekilde faydalı olana yönelip zararlı olandan uzaklaşma amacıyla sebepleri işlemenin ardından Allah'a gönülden tam bir teslimiyet ile bağlanarak neticeyi O'ndan beklemek ve sonuca razı olmaktır.⁸⁸

Tevekkül, yapılacak işler hususunda sebepleri yerine getirip gerekli tedbiri aldıktan sonra gönlü sebeplere bağlamadan sonuç hususunda sadece Allah'a teslim olmayı ve bağlanmayı ifade eder.⁸⁹ Dolayısıyla Allah'a güvenmek adı altında çalışma ve gayretin terk edilip sebeplerin ihmâl edilmesi, tembelliği ön plana çıkaran eksik tevekkül inancını gündeme getirmektedir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde aktif anlamda ön plana çıkan tevekkül teriminin yanlış yorumlanması atalet ve durağanlığa sebebiyet vermiştir. Büyük şair M. Âkif

85 Selçuk Eraydın, "Tasavvuf ve Tarikatlar", *MÜİF Yayınları*, İstanbul, 1994, s. 167.

86 Şihâbüddin Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, Terc. Dilaver Selvi-Yahya Pakiş, Metinler Matbaacılık, İstanbul, 1988, s. 472.

87 Mustafa Çağrıncı, "Tevekkül" md., *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 1.

88 Halil Altuntaş, *Pencereyi Işığa Açmak*, DİB Yayınları, Ankara, 2007, s. 171-172.

89 Yaşar Kandemir, İsmail Çakan, Raşit Küçük, *Riyâzü's-Sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, Erkâm Yayınları, İstanbul, 2001, I, 335-365.

ERSOY da tevekkül hakkındaki yanlış anlaşılmalara karşı tepkisini⁹⁰ *Vâiz Kürsü* 'de isimli şiirinin şu mısralarında dile getirmiştir:

*“Çalış dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına birçok hurâfe uydurdun!
Sonunda bir de tevekkül sokuşturup araya
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!
(.....)
Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!
Biraz da saygı gerektir Ne saygısızlık bu!
Hudâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hudâ,
Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete Ha?”*

Görüldüğü gibi Âkif, tevekkülün kendisine yakıştırılan tembellikten tamamen uzak bir terim olduğunu ve bilhassa azim ve çalışmayla iç içe olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Âkif, tevekkülün yanlış yorumlanmasının İslâm dünyasındaki gerilemede etkili olduğunu savunmuştur.⁹¹

Elmalılı, tevekkül hakkında çoğunlukla kulun üzerine düşen sorumluluğu terk etmesi şeklinde yanlış anlaşılmaların olduğunu dile getirerek doğru tevekkül anlayışının kulun çabasından sonra nihai emir ve kararın Allah'a bırakılması şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁹²

Tevekkül konusu, Hz. Peygamber'in tavsiye ve uygulamalarının yer aldığı hadislerinde de bahsedilen mevzûlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadiste geçtiği üzere bir adam, hayvanını bağladıktan sonra mı yahut bağlamadan önce mi tevekkül etmesi gerektiği hususunda Rasûlullah'a soru yöneltmiş, Rasûlullah da önce devesini bağlaması gerektiği, akabinde de tevekkül etmesinin yerinde bir davranış olacağı yönünde cevabını vermiştir.⁹³ Söz konusu hadis; tevekkül etmeden önce gerekli tedbirlerin alınmasına dair delil mahiyetinde sıkça kullanılmaktadır.

90 Ersoy, *Safahat*, s. 268.

91 Ersoy, *Safahat*, s. 270.

92 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay, y.y., 1979, II, 1213.

93 Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Camiu's-Sahih Sünen et-Tirmizî*, thk: Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts., Kıyamet 60.

Hız. Peygamberin yaşantısının her anında, gerek dualarında⁹⁴ gerek hastalanınca gerek eve girerken ve çıkarken gerek musibetlerle karşılaşınca tevekkül örneklerini görmek mümkündür.⁹⁵ Konu ile ilgili hadislerde de anlaşılması gereken husus, tevekkülün kişinin gayretinden bağımsız olamayacağı hakikatidir.

Allah Teâlâ, Hız. Peygamber'i "Sen, o ölümsüz ve daima diri olana (Allah'a) tevekkül et. O'nu her türlü övgüyle yücelterek tesbih et"⁹⁶ ve "Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (O'na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."⁹⁷ emirleri ile muhatap kılmıştır. Yine kullarından yalnızca kendisine güvenip bağlanmalarını istemiştir. "Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsinler"⁹⁸ ve "Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter"⁹⁹ ayetleri de mü'minlere doğru tevekkül anlayışı için yol göstermektedir.

Tevekkül kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de hususiyetle iman kelimesiyle birlikte kullanılmıştır.¹⁰⁰ Allah'a imanın tevekkülü zorunlu kıldığını vurgulayan ayetler, tevekkül-iman bütünlüğünün önemine işaret ederken; peygamberlerin mücadelelerinde Allah'a olan teslimiyetleri sayesinde inkârcıların zulümlerine karşı koymalarının anlatıldığı misalleri konu alan ayetler de tevekkülün amelle ilişkisinin önemine işaret etmektedir.¹⁰¹

İnananların ahlâkî davranış ve eğitim metodu olarak en başta örnek almaları gereken şahsiyetler, şüphesiz peygamberlerdir. Bu peygamberlerden Nuh (a.s.), kavminin yanlış tutumlarına boyun eğmemiş, yalnızca Allah'a tevekkül etmiş ve onları batıl inançlarıyla başbaşa bırakarak kendilerine meydan okumuştur.¹⁰² Hud (a.s.), imanın verdiği güven ve tatminkarlık duygusu ile dosdoğru yolun Allah'ın yolu olduğunu savunmuştur.¹⁰³ Yine müşrikler, kendi dinlerine dönmedikleri takdirde yurtlarından çıkarılmaları hususunda Şuayb (a.s.) ve ona iman edenleri

94 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Camiu's-Sahih el-Muhtasar*, thk: Mustafa Deyb el-Beğâ, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1987, Teheccüt 2.

95 Buhârî, Tevhid 7.

96 Furkân, 25/58.

97 Âl-i İmrân, 3/159.

98 İbrâhim, 14/11.

99 Talâk, 65/3.

100 Meryem Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2018, s. 24, 25.

101 İbrâhim, 14/12; Yûnus, 10/71.

102 Yûnus, 10/71.

103 Hûd, 11/56.

tehdit etmişlerdir. Fakat Hz. Şuayb bu tehditlerden korkmamış, Allah dilemedikçe böyle bir şeyin olamayacağını dile getirmiştir. O, bu tutumuyla Allah'a olan bağlılığını ve O'nun hiçbir ortağının olmadığını ortaya koymuştur.¹⁰⁴ Ayette geçtiği üzere Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e hitaben kendisinden yüz çevirenlere karşı Allah'a dayanıp güvendiğini ifade etmesini telkin eder.¹⁰⁵ Nitekim Allah, kendisine yönelenleri hidayete erdirir. İnananlar karşılaştıkları imtihana rıza gösterip musibetlere karşı sabrederler. Her türlü kötülüğe Allah'ın korumasıyla karşı konulacağını bilerek O'nun iradesi olmadan hiçbirşeyin vuku bulamayacağına inanırlar. Bu inanç onların mânevî anlamda huzur bulmalarına vesile olur.

Allah yolunda eziyet ve zulümlere sabretme ve beraberindeki tevekkül inancı, mü'minlerin tevekküle bağlılıklarını ön plana çıkarmaktadır.¹⁰⁶

Taberî (v. 310/923)'nin naklettiğine göre Hz. İbrahim ateşe atıldığı esnada "*Hasbünallâhü ve ni'mel vekîl/ Allah bize yeter O ne güzel vekildir!*"¹⁰⁷ sözünü söyledikten sonra mucize gerçekleşmiş, ateş Hz. İbrahim'i yakmamış, serin ve esenlikli olmuş, dolayısıyla ona zarar verememiştir. Bu hadiseye dayanılarak mucizelerin, Allah'a teslimiyetin ve samimiyetin en güzel ve en anlamlı ifadesi olan tevekkülle meydana geldiği söylenebilir.¹⁰⁸ Söz konusu ayetlerin her birinde farklı peygamberlerin aynı doğrultuda mücadele ettikleri görülmektedir. Hz. Nuh, Hz. Peygamber ve diğer peygamberler, tevhid mücadelesi uğrunda kendilerine inanmamakta ısrar eden ve haddi aşan topluluğa karşı daima Allah'a olan güven ve teslimiyetlerini muhâfaza etmişlerdir. Onlar, kararlılık ve sabırla tüm zorlukların üstesinden gelmişlerdir.

Giriş kısmında, tüm amellerin kendisiyle değer bulduğu imanın sözlük ve ıstılâhî ve sahih imanın en güzel ve en anlamlı ifadesi olan tevekkülün sözlük ve ıstılâhî anlamına, Kur'an'daki kullanımlarına ve âlimlerin tevekkül hakkındaki görüşlerine yer verdik. Birinci bölümde de "Tevekkül üzerinde etkili olan fiiller" başlığı altında tevekkülle ilişkili olan bazı fiillerin tevekkülle irtibatını ayet ve hadisler ışığında ilgili başlıklar altında aydınlatmaya çalışacağız.

104 A'râf, 7/89.

105 Tevbe, 9/129.

106 İbrâhim, 14/12.

107 Âl-i İmrân, 3/173.

108 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 364.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEVEKKÜL İLE İLİŞKİLİ FİİLLER

1. Tevhid-Tevekkül İlişkisi

Vahd (vahdet, vühud) kökünden türeyen ve sözlükte “bir ve tek olmak” anlamına gelen tevhid, “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” demektir.¹⁰⁹

İslam dininin özünü oluşturan tevhid inancı, temelde Allah’ın zatında, fiillerinde, sıfatlarında bir olduğuna inanıp bir başka varlığı ona denk tutmamak demektir.¹¹⁰ “*De ki: O, Allah’tır tektir.*”¹¹¹ ayetinde de Allah’ın isim ve sıfatlarıyla yüce bir varlık olduğu ve O’ndan başka hiçbir varlığın hakimiyetinin söz konusu olamayacağı vurgulanır.

Allah, kendisine iman eden kullarından inançlarının bir gereği olarak mutlaka tevekkül inancına sahip olmalarını ister.¹¹² “*...De ki: Allah bana yeter. Tevekkül edenler ancak O’na tevekkül ederler.*”¹¹³ ayetinde de ifade edildiği gibi tevekkülün yalnızca tek ilah olan Allah’a yönelik olması gerektiği vurgulanır. Nitekim müşrik Araplar, Allah’a inandıklarını söylemelerine rağmen kendilerine hiçbir faydası yahut zararı dokunmayan putları Allah ile kendi aralarına vesile tayin ediyorlardı. Ayette geçen “*...Allah bana yeter...*” cümlesindeki tevekkül ile mü’minin dili ile kalbindeki uyumun tutum ve davranışlarına yansımaları kastedilmektedir. Mü’min kimse her işinde yalnızca Allah’a dayanıp güvenmesi, istek ve arzularını yalnızca O’na arz edip O’ndan yardım beklemesi gibi vasıflarla ayetteki ifadeyi temsil etmektedir.¹¹⁴

Tevekkül inancının tevhidden bağımsız olduğu düşünülemez. Aksine bu iki kavram birbirini destekler mâhiyettedir. Kişinin Allah’tan başka bir varlığı vekil olarak tasavvur etmesi, tevhid inancının önemsenmediğine işaret ettiği gibi yanlış bir tevekkül anlayışının oluşumuna da sebebiyet verecektir.

İman edip tevhid inancına bağlılık gösterenler kendilerine bir musibetin uğramasını ne kadar engellemeye çalışırlarsa çalışsınlar, Allah’ın gerçekleşmesini

109 Mevlüt Özler, “Tevhid” md., *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 18.

110 M. Halil Heras, *Şerhu’l-Akideti’l-Vasitiyye*, Medine, ts., s. 33.

111 İhlâs, 112/1.

112 Solmaz, “*Din Eğitimi Açısından Kur’ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı*”, s. 26.

113 Zümer, 39/38.

114 Heyet, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara, 2007, IV, 619.

dilediği musibeti kulun gayret ve çabasının engelleyemeyeceğine inanırlar. Yine Allah, bir kimse için rahmet dilemişse bu rahmeti engelleme yahut bir kimse için musîbet dilemişse bu musîbeti engelleme mümkün olmayacaktır.¹¹⁵ Hülâsâ, bir kul hakkında ister olmasını dilediği isterse olmamasını dilediği bir şey hususunda hiçbir şey O'nun takdirini engelleyemez.

“Tevekkülün sözlük ve ıstılâh anlamı” başlığı altında da yer verdiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının gereği olarak Allah'ın vekîl olarak kuluna yeteceği¹¹⁶ bildirilmiştir. Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığı¹¹⁷ bilinciyle hareket eden bir mü'min de zaten vekîl olarak kendisine Allah'ın yeteceğine inanır.¹¹⁸ Kur'an-ı Kerim'de tevekkül emredildiği gibi tevekkül edenlerin Allah'a olan güvenlerinin asla boşa çıkmayacağı, Allah'ın kendisine güvenenleri sevdiği ve onlara yeteceği bilgisi de verilmiştir.¹¹⁹ Şüphesiz ki Allah, kendisine güvenen ve dayananları sever ve onlara yeter.

İman eden bir insan, gerçekleşmesini temennî ettiği bir amel hususunda öncelikle elinden gelen gayret ve çabayı sarf eder, ardından gayretinin neticesini Allah'ın irâde ve takdirine bırakır. Bu hususta elindeki tüm imkânlardan istifâde eden kul, mutlak anlamda beklentisinin gerçekleşeceğini garanti olarak göremeyeceği gibi Allah'ın istenileni zorunlu olarak yaratacağına da ihtimal vermemelidir.¹²⁰ Aksi halde maksada ulaşmada araç konumunda olan gayretin amaç olması söz konusu olur ki böyle bir durumun gerçekleşmesi hem tevhid inancının hem de tevekkül inancının zedelenmesine yol açacaktır.

Tevekkülün anlaşılması ve uygulanmasında başta Hz. Peygamber olmak üzere tüm peygamberlerin karşılaştıkları olayların idrak edilmesi gerekir. Bu bağlamda konumuzla ilgili olarak tevekkül inancına dair peygamberlerin örnek davranışlarını bilmeye ihtiyaç vardır.

---

115 Zümer, 39/38.

116 Nisâ, 4/81; Ahzâb, 33/3, 48.

117 Teğâbun, 64/11.

118 Ahzâb, 33/3, 48; Nisâ, 4/81.

119 Talâk, 65/3; Âl-i İmrân, 3/159.

120 Seyyid Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an* (Kur'an'ın Gölgesinde), çev. Yakup Çiçek ve diğerleri, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1991, IV, 255.

Allah tarafından görevlendirilen tüm peygamberler gönderildikleri kavme tevhid akîdesini ulaştırırken pek çok engelle karşılaşmışlardır. Onların karşılaştıkları zorluklara korkusuzca karşı koymaları tevekkül sayesinde olmuştur. ¹²¹ Hûd (a.s.), “*Seni, ilâhlarımızdan biri fena çarpmış!...*” şeklinde kendisine hakâret eden kavmine “*İşte ben Allah’ı şâhit tutuyorum. Siz de şâhit olun ki, ben sizin Allah’ı bırakıp da O’na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Haydi hepiniz toptan bana tuzak kurun, sonra da bana göz açtırmayın.*”¹²² sözleriyle meydan okumuştur. İbrahim (a.s.), babasının da dâhil olduğu inkârcı topluluğun ilâhî çağrıya icâbet etmemesi durumunda kendisinin Allah’a dayanıp güvendiğini ifade etmiş¹²³; yine Şuayb (a.s.), muhatap olduğu inkârcı kavmin, kendi dinlerine iman etmemeleri halinde Hz. Şuayb ve ona inananları yurtlarından çıkaracakları şeklindeki tehdit ve ihtârlarına karşı Şuayb (a.s.) tebliğ vazîfesini terk etmeyip Allah’a olan bağlılığını sürdürmüştür.¹²⁴

Hız. Hûd, çeşitli putlara tapan Ad kavmini zulmü bırakıp sadece Allah’a kulluk etmeleri gerektiği hususunda uyarıp onların dosdoğru yola girmeleri amacıyla tebliğ vazîfesini ifa etmiştir. Kavminden çok az kimse iman etmekle beraber kavmi, Hûd (a.s.)’ın bu samimi çağrısını reddetmiş, onu yalanlamış ve kendilerinden başka bir güç tanımadıklarını ilan etmişlerdir.¹²⁵ Kur’an-ı Kerim’de Hûd (a.s.)’ın tevhid inancını tebliğ vazîfesinden bahsedilirken kavminin hakikat karşısındaki inkârcı tutumlarında ısrarcı davranmalarına da değinilmiştir. Hız. Hûd, tebliğ görevini ifa ederken kendilerinden hiçbir ücret talep etmediğini, hizmetinin mükâfatının yalnızca Allah katında olduğunu kavmine hatırlatmış; günahkârlardan olup Allah’a yüz çevirmekten onları menetmiş, Allah’ın emirleri doğrultusunda hareket etmenin kendilerine rahmet vesilesi olacağını müjdelemiştir.¹²⁶

Hız. Hûd, kavmine pek çok delil ile gelmesine rağmen kavmi onun getirmiş olduğu delilleri kabullenmek istememiş, umursamamış, üstelik herhangi bir delil getirmediği iddiasında bulunup onu suçlamış ve ondan mucize beklemişler, aksi

---

121 A’raf, 7/88-89.

122 Hûd, 11/55-56.

123 Mümtebine, 60/4.

124 A’raf, 7/88-89.

125 Taberî, *Tarihu’t-Taberî: Tarihu’l-Ümem ve’l-Müluk*, thk: Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Daru’l-Maarif, Kahire, ts., I, 216.

126 Hûd, 11/50-57.

takdirde ona iman etmeyeceklerini beyân etmişlerdir.¹²⁷ Hz. Hûd ise, tebliğ için gereken tüm hususları ifa ettiği için kavminin mucize talebini geri çevirmiş, kavmi de onun istediği yola tabi olmamak adına Hz. Hud'ûn çağrısına kulak vermemekte ısrar etmişlerdir.¹²⁸ Kavmi bununla da kalmayıp Hz. Hûd'un kendi ilahlarını inkâr etmesi ve kendilerini onlara tapmaktan menetmesi sebebiyle isyan ettiği tanrılar tarafından çarpıldığını ve aklını kullanamayacak derecede delirtildiğini öne sürmüşlerdir.¹²⁹

Hz. Hûd, kavminin isyankâr tutumlarına karşı cevapsız kalmamıştır. Bu husus söz konusu ayette, “*Hûd dedi ki: "İşte ben Allah'ı şâhit tutuyorum. Siz de şâhit olun ki, ben sizin Allah'ı bırakıp da O'na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Haydi hepimiz toptan bana tuzak kurun, sonra da bana göz açtırmayın. İşte ben, hem benim hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbiniz dosdoğru bir yol üzerindedir"*” şeklinde geçmektedir.¹³⁰

Hûd (a.s.), inkârcı ve isyankâr muhataplarına karşı “*bana tuzak kurun bana göz açtırmayın*” demekle onlara meydan okumuş, onları zayıf ve aciz gördüğünü belirterek “*benim Rabbiniz dosdoğru yoldadır*” cümlesinde de ifade ettiği gibi mütevekkil halini ön plana çıkarmıştır. Onu kavmine karşı dayanıklı kılan husus, Allah'a olan iman ve güveniydi.¹³¹ Dolayısıyla Hûd (a.s.), Rabbine olan sağlam itikadı sayesinde isyankâr ve tehditkâr olan kavmi karşısında kararlılıkla tevhidi tebliğ mücadelesini sürdürmeyi başarmıştır.

Râzî (v. 606/1210), Hûd (a.s.)'ın büyük bir topluluğa karşı “*bana düşmanlık ve eziyette istediğinizi yapın beni ertelemeyin*” şeklinde hitapta bulunmasının kendisini koruma altına alan ilahi güvenceye itimatta bulunmasının bir neticesi olduğunu söyler ve bunu mucize olarak addeder.¹³² Kurtubî (v. 671/1273) de bu

127 Hûd, 11/50-53.

128 Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981, XVIII, 13.

129 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XVIII, 14.

130 Hûd, 11/54-56.

131 İbn Âşur, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, XII, 101-102.

132 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XVIII, 14.

durumu Allah'a güvenin kemâle ulaşması bağlamında nübüvvetin nişanelerinden biri olarak zikretmiştir.¹³³

Hûd (a.s.), kavminin kendisine olan tehditlerini dikkate almamış ve aslı olmayan ilahlarının kendisine hiçbir şekilde zarar veremeyeceğine inanmıştır.¹³⁴ Hûd (a.s.)'in kavmine karşı bu tutumu tıpkı Hz. Nuh (a.s.)'in ve Hz. Peygamber (a.s.)'in ilahi mesajları tebliğde karşılaştıkları tehdit, zulüm, baskı ve eziyetlere karşı kayıtsız kalmaması gibidir.¹³⁵ Nitekim Nuh (a.s.)'in, kavminin inkârcı ve inatçı tüm tehditlerine rağmen hâlık vasfına sahip tek olan yaratıcıya sığınıp tevekkül ettiği bilinmektedir.¹³⁶

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in, babasının da dahil olduğu kavmi, kendilerine bile faydası olmayan, görmeyen, duymayan putlara tapmaktan vazgeçirip ilâhî çağrıya davet etmesinden ve onun tevhid inancını yayma çabasından bahsedilmiştir. Hz. İbrahim'in, babasının Rahmân'ın emirlerine isyan eden şeytana uyup azaba dûçar olmasından endişe ettiği bildirilmiştir. Babasına, ona verilmeyen bir ilmin kendisine lutfedildiğini, bu sebeple kendisine verilenlerle amel ettiği takdirde kurtuluşa ereceğini beyân etmiştir. Fakat bütün bu uyarılara rağmen babası, İbrahim'in çağrısını reddetmiş, bununla da kalmayıp İbrahim'e (a.s.) inancından yüz çevirmesini emretmiş, aksi takdirde onu taşlatacağını söylemiş ve inancından vazgeçmediği sürece karşısına çıkmaması hususunda onu tehdit etmiştir. İbrahim, getirdiği dinin temeli olan tevhid mücadelesini tüm bu engellere rağmen ısrarla sürdürmüş, onların ilahlarından yüz çevirip, affedilmeleri için lütfu bol olan Allah'a sığınmıştır.¹³⁷

Halîlullah (Allah'ın dostu) olarak bilinen¹³⁸ Hz. İbrahim'e Rabbi çoğunlukla '*teslim ol!*' emrini verdiği o, her defasında alemlerin Rabbine teslim olduğunu belirterek emre icâbet etmiştir.¹³⁹

133 Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk: Hişam Semir el-Buhari, Daru Alimi'l-Kütüb, Riyad, 2003, IX, 52.

134 Taberî, *Tarihu't-Taberî*, IV, 286.

135 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, IX, 52.

136 Mukâtil, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîr-i Mukâtil b. Süleymân*, Dârü İhyâi't-türâs, I. Baskı, Beyrut, h. 1423, II, 286.

137 Meryem, 19/41-48.

138 Nisâ, 4/125.

Harran halkından olan Hz. İbrahim'in babası Âzer'in Kral Nemrud'un putlarının bakıcısı ve idarecisi olduğu bilgisi tarihi kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁰ Kral Nemrud, rüyasında güneşin aydınlığına mani olan bir yıldız görmüştü. Rüyasının o yılda doğacak bir çocuğun Nemrud'un ölümüne, saltanatının zevâline ve putları kırıp dinini ortadan kaldıracağına yorumlanması, Nemrud'un doğacak bütün erkek çocukların öldürülmesi için talimat vermesine sebep teşkil etmiştir.¹⁴¹ Bu haberi alan İbrahim (a.s.)'in annesi hamileliğini gizlemiş, doğum zamanı geldiğinde oğlu Hz. İbrahim'i bir mağarada dünyaya getirmiş ve onu gizlice büyötmek zorunda kalmıştır.¹⁴²

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim ve inkârcı kavim arasında geçen konuşmalar şu şekilde ifade edilmiştir:

“İbrâhim 'de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, “Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah'a inanuncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve nefret belirmiştir” demişlerdi. Yalnız İbrahim'in, babasına, "Senin için mutlaka bağışlama dileyeceğim. Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez" sözü başka. Onlar şöyle dediler: “Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik; dönüş de ancak sanadır.”¹⁴³

Ayette de belirtildiği üzere İbrahim (a.s.) ve ona tabi olanlar, kavimlerinden yıldızları-putları ilah edinip Allah'a karşı gelenleri, tek ilah olan Allah'a imanlarını dile getirmediikleri sürece kendileri ile onlar arasında sulh ve dostluğun olmayacağı konusunda uyarılmışlardır. Bu, aynı zamanda iman edenlerin putperestliğin bir din olmadığı düşüncesini putperestlere karşı telkin ve ihtarlarıdır.¹⁴⁴ Ayette bahsi geçen Hz. İbrahim ve ona uyanların örneklik teşkil etmesinden kasıt, onların inkâr edenlerle Allah'a iman etmedikleri sürece irtibatı kesmede kararlı olmalarıdır. Hz. İbrahim'in

139 Bakara, 2/131.

140 M. Âsım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 1990, I, 141.

141 Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 142.

142 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, I, 235.

143 Mümtehine, 60/4.

144 Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *et-Tefsiru'l-Merağî*, Şirketü'l-Mektebetü'l-Babi, Mısır, 1946, XXVIII, 65.

babasına hitaben “*Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez*” şeklindeki sözleri onun Allah’ı inkârından dolayı kendisine verilecek olan cezayı engelleyemeyeceği, ancak onu bağışlaması için Allah’tan yardım talep etmeye gücünün yeteceği anlamına gelmektedir.¹⁴⁵

Hz. İbrahim’in kavmini bağışlaması hususunda Allah’a dayanması, ayette ‘*güzel bir örnek*’ nitelemesiyle zikredilmiştir.¹⁴⁶ Hz. İbrahim ve beraberindekiler, müşriklerle aralarındaki düşmanlık ve nefretin ortadan kalkması için onların şirkten vazgeçip tevhid inancına bağlanmalarını şart koşmuşlardır.

Tevhidin tevekküle etkisi ile tevhid ve tevekkülün birbirini tamamlayıcı olduğuna dair en iyi örnekleri peygamberlerin hayatlarından öğrenmekteyiz. Onlar; Allah’ın varlığını ve birliğini, ilâhî emir ve yasakları, insanlara tebliğ vazîfesini, kararlılık ve Hakk’a teslimiyetlerini, karşılıklarına çıkan çetin zorluklara rağmen örnek bir yaklaşımla sürdürmüşlerdir. Kur’an-ı Kerim’de de övüldüğü şekliyle¹⁴⁷ Hz. Ya’kub, pek çok yönden örnek alınması gereken peygamberlerden biridir. O, yaşadığı süre zarfında tevhidin en güzel örneklerinden birini ifa etmiş¹⁴⁸, İslâm’ı her şartta savunmuş, hatta ölüm döşeğindeyken bile vefatından sonra oğullarının neye ibadet edecekleri hususu ile ilgilenmiş, tevhid dinine bağlılıklarını sürdürmeleri için kendilerinden söz almıştır.¹⁴⁹ Yusuf suresinin 66-67. âyet-i Kerimleri Ya’kub (a.s.)’ın tevhid inancındaki kararlılığının tevekküle yansımaları açıkça gösterir. İlgili ayetler şu şekildedir:

“Babaları, “Kuşatılıp çaresiz durumda kalmanız hariç, onu bana geri getireceğinize dair Allah adına sağlam bir söz vermedikçe, onu sizinle göndermeyeceğim” dedi. Ona güvencelerini verdiklerinde, “Allah söylediklerimize vekildir” dedi. Sonra da, “Ey oğullarım! Bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah’tan gelecek hiçbir şeyi sizden uzaklaştıramam. Hüküm ancak Allah’ındır. Ben O’na tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnız O’na tevekkül

145 Merâğî, *et-Tefsiru'l-Merağî*, XXVIII, 67.

146 Mümtetine, 60/4.

147 Sâd, 38/45.

148 Süleyman Ateş, *Kur’an’da Peygamberler Tarihi*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 128-134.

149 Bakara, 2/133.

etsinler.”¹⁵⁰ Ayette bahsedilen olay Yusuf (a.s.)’ın Mısır’ın hazinelerine memur olmasından sonra gerçekleşmiştir.

Bir zamanlar Yusuf (a.s.)’a sahip çıkacakları hususunda babalarına söz veren, fakat verdikleri sözde durmayıp Yusuf’u kuyuya atıp ona sıkıntılı zamanlar yaşatan kardeşleri, yıllar sonra kıtlık zamanında Yusuf (a.s.)’dan kendilerine yardım etmesini talep etmişlerdir. Yusuf (a.s.), kendisini yıllar sonra tanımayan kardeşlerine çokça hürmette bulunmuş ve kendilerine bir dahaki sefere yiyecek-içecek yardımında bulunmayı, uzun yıllar görmediği kardeşi Bünyâmin’i yanlarına getirmeleri karşılığında şart koşturmuştur. Bu durumu kardeşleri, babaları Ya’kub (a.s.)’a ulaştırmışlar ve ona, yalnızca kardeşleri Bünyâmin’i yanlarında götürmeleri halinde yiyecek-içecek temininde bulunabilecekleri bilgisini iletmişlerdir.¹⁵¹

Bir zamanlar çok sevdiği evladını kaybetme tecrübesi yaşamış olan Hz. Ya’kub, kendisine böyle bir haber ulaştığında aynı şeylerin tekrar başına gelebileceği endişesinden dolayı çocuklarına ilk etapta güvenmese de çaresiz bir şekilde Bünyâmin’in kardeşleriyle gitmesine müsaade etmiş, fakat içinden çıkılamayacak, kuşatılıp öldürülme gibi herhangi zarûrî bir durum hâsıl olmadıkça Bünyâmin’i geri getirecekleri hususunda onlardan kesin söz almıştır. Burada diğer çocuklarının Bünyâmin’e imkân dahilinde göz kulak olması şartıyla Bünyâmin’in onlarla gitmesine izin vermiştir. Fakat imkânları dahilinde olmayan kuşatılma durumunda müdahaleye güç yetiremeyecekleri de göz önünde bulundurulmuştur. Ayette “*kuşatılma*” şeklinde geçen bu durumu Mücâhid (v. 103/721), hepsinin tümüyle öldürülüp helâk edilmesi olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵²

Hız. Ya’kub ile evlatları arasında geçen sözleşmede müfessirlerin çoğunluğuna göre, “şâhit” olarak ifade edilen Allah’ın, “vekîl” olarak gösterilmesi de söz konusudur. Bu durumda ifade edilmek istenen mana, “Allah, söylediklerimize şâhittir” şeklindedir. Tefsir âlimlerinden Zemahşerî, “vekîl”in görüp gözetmen manasına geldiğini ifade eder. Elmalılı (v. 1878/1942), “vekîl” kelimesiyle “Allah kefil” ifadesindeki kefillik ya da “Allah şâhit” ifadesindeki şâhitlik değil, bilhassa

---

150 Yûsuf, 12/66-67.

151 Yûsuf, 12/55-65.

152 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 305.

“Allah vekîl” ifadesindeki vekîl manasının kastedildiğini ifade eder ki ona göre, burada vekîl manasının kullanılma sebebi şahitlik yahut kefâlet değil icraattan kaynaklanmaktadır. Ona göre, Allah’ı kendine vekîl olarak benimsemek, bir şeyin öncelikle bizim isteklerimize göre değil Allah’ın irade ve kudretiyle gerçekleştiğine inanmaktır. Burada Allah’ın şahitliğinden ziyâde işlerin ona tevdi edilmesi anlamı mevcuttur.¹⁵³

İbn İshâk (v. 117/735), yiyeceklerin temin edilmesi zarûrî bir ihtiyaç olduğu için bu hususta Ya’kub (a.s.)’ın evlatlarına izin vermek zorunda kaldığını belirtir.¹⁵⁴ Dolayısıyla Hz. Ya’kub için başka bir seçeneğin olmaması, onun çaresizlik içerisinde böyle bir karara varmasında etkili olmuştur.

Ya’kub (a.s.), ayette belirtildiği üzere evlatlarının Mısır’a ilk girişlerinde bolca ikramla karşılaşmaları halkın dikkati çekeceğinden oraya tekrar girmeleri söz konusu olduğunda onların tanınıp başlarına bir sıkıntı gelmesinden endişelendiği için ayrı ayrı kapılardan girmelerini istemiştir. Bu endişenin bir diğer sebebi de müfessirlerin çoğunun görüşüne göre Hz. Ya’kub (a.s.)’ın evlatlarının nazar/göz değmesine neden olabilecek derecede dikkat çeken bir güzellikle birbirlerine benzemeleriydi.¹⁵⁵

Yine Ya’kub (a.s.), çocuklarına elinden gelen tüm tedbirleri almaları gerektiğini tavsiye ettikten sonra haklarında en son hükmü Allah’ın verdiğini ve ilâhî takdirin önüne geçilemeyeceğini ayette beyân etmiştir. Bu şekildeki ifadeler, sebepleri yerine getirmekle vazifeli olan insanın üzerine düşen sorumluluğu en iyi şekilde ifa ettikten sonra neticenin Allah’ın takdir ve iradesiyle vukû bulacağını bilmesi ve buna samimiyetle inanması gerektiğine işaret eder.

Ayette geçen “*ayrı ayrı kapılardan girme*” ifadesi tedbir almaya; “*sizden hiçbir şeyi gideremem*” ifadesi de tevhide vurgu yapılarak tedbirin takdiri aşamayacağına işaret eder.¹⁵⁶

Ayette, tevhidin gerçekleşmesini Allah’ın takdiri ile ilişkilendirenler olduğu gibi bunun, sebeplere sarılmanın ardından Allah’a dayanıp güvenmenin gerekliliğine

153 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 2889.

154 İbn Kesîr, İmadüddin Ebu’l-Fida’ İsmail b. Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, thk: Mustafa es-Seyyid, Mektebetü Evladi’s-Şeyhi li’t-Türas, Cize, 2000, IV, 399.

155 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 305-306.

156 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü’l-Gayb*, XVIII, 178.

dair bir hatırlatma niteliği taşıdığını belirtenler de olmuştur.¹⁵⁷ Şüphesiz tüm meseleler Allah'ın dilemesi ve takdiriyle nihayet bulunduğu için mutlaka ona itimat edilmelidir.

Netice itibariyle Hz. Ya'kub (a.s.), evlat sevgisi bağlamında sebep-tevekkül ilişkisinin en güzel örneğini verirken İslâm'ın mükemmelliğini, tevhidin tevekküle yansması ile ifade etmiştir. Bir zamanlar Yusuf (a.s.)'ı kardeşlerine emanet eden babaları Ya'kub (a.s.), gidecekleri beldede yiyecek almaları için yanlarında Bünyâmin'i götürmelerinin şart koşulmasını öğrendiğinde yaşadığı acı tecrübenin etkisiyle evlatlarına güvenip güvenmeme konusunda kararsız kalmış; fakat zarûfî ihtiyaçlar söz konusu olduğundan onlardan kesin söz alıp başlarına bir felâket gelmesini önlemek için tedbirli davranmaları hususunda onları öğütlemiş ve Bünyâmin'le beraber gitmelerine çaresizce izin vermiştir. Ya'kub (a.s.), Allah'tan gelene engel olunamayacağını da ifade ederek O'na olan tevekkülünü ve bağlılığını göstermiştir. Ya'kub (a.s.) tedbirle sınırlı olan gücün Allah'ın takdiriyle anlam kazanacağını ifade ederek mütevâzî bir duruş sergilemiştir.

Şuayb (a.s.) da, büyük bir teslimiyet örneği göstererek inandığı tevhid akîdesini ve ahlâkî ilkeleri savunmaya ısrarla devam etmiş, Allah'a karşı duyduğu güvenle kavminin tehditlerine boyun eğmemiştir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de: *“Şuayb'ın kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: “Ey Şuayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız.” Şuayb, “istemesek de mi?”, dedi. “Allah, bizi sizin dininizden kurtardıktan sonra eğer ona dönersek mutlaka Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah'ın dilemesi olmadıkça, sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Rabbimiz her şeyi ilmiyle kuşatmıştır. Biz yalnız Allah'a tevekkül ettik. Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında gerçekte hükmet. Çünkü sen hükmedenlerin en hayırlısısın.”*¹⁵⁸ şeklinde geçmektedir.

Şüphesiz tevekkülün en iyi örnekleri Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Hz. Musa'nın ve kendisine inananların baskıcı ve zulmedici tavırlar karşısında imanlarını muhafaza edip amelleriyle bunu göstermeleri Allah'a olan tevekkülün bir işareti olarak Kur'an'da geçmektedir. Bütün bu yaşananlar, peygambere ittiba edip

157 İbn Âşur, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, XIII, 24.

158 A'râf, 7/88-89.

yolundan gitmenin, tüm korku ve kaygılardan uzaklaşıp Allah'a güvenmenin önemini ortaya koymaktadır.

Firavun; halkına karşı zorba ve baskıcı bir tutum sergileyen, halkı farklı sınıflara ayırıp, insanları köleleştiren, erkek çocukları öldürtüp, kadınların yaşamalarına izin veren¹⁵⁹, halkına karşı acımasız davranıp onların korku ve endişe duymalarına sebep olan diktatör bir hükümdardı. Firavun'a yaptığı eziyet ve zulümlerin yanlış olduğunu hatırlatıp onu tek olan ilaha inanmaya davet etmek ve halkı köleliğin hakimiyetinden kurtarmak için Hz. Musa, o topluma peygamber olarak görevlendirilmişti. Hz. Musa'ya Firavun'a karşı tevhid mücadelesini yürütmeye destekçi olarak kardeşi Hz. Harun gönderilmişti.¹⁶⁰

Firavun'un halkına karşı uyguladığı eziyet, zulüm ve baskılar, halkını onun hakimiyetine boyun eğdirmiş, hatta öyle ki yaşadıkları korku sebebiyle içlerinden bir grup genç dışında Hz. Musa'nın davetine icâbet eden olmamıştır.¹⁶¹ Bu husus Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde ifade edilmiştir: *"Firavun ve adamlarının kendilerine kötülük edeceğinden korka korka Musa'ya iman etti. Çünkü Firavun o topraklarda gerçekten güç ve iktidar sahibiydi, üstelik kötülükte sınır tanımaz biriydi. Musa "Ey kavmim!" dedi, "Eğer Allah'a iman ettiyseniz, gerçekten O'na teslim olduysanız, artık yalnız O'na güvenip dayanın. Onlar da şöyle karşılık verdiler: "Yalnız Allah'a dayanıp güvendik. Rabbimiz! Bizi o zalimler için imtihan aracı kılma!"*¹⁶²

Ayetten de anlaşıldığı üzere Hz. Musa, Firavun ve taraftarlarından ileri gelenlerinin baskı ve zulmünün kendisine inanan grup üzerinde etkin olduğuna şahit olmuş, ardından teskin etmek, kalplerinden korku ve endişeyi uzaklaştırmak niyetiyle onları tevekküle davet etmiştir.¹⁶³ İnananların, Firavun ve yandaşlarının zulmünden korktukları için imanlarının açığa çıkmasını istememeleri söz konusu olsa da kimseden ne olursa olsun korkmadan ve kimseyi umursamadan imanın varlığına delalet olarak imanın izhârının gerekliliği kendilerine hatırlatılmıştır.

Hz. Musa'nın kavmi, kendilerine yönelik tevekkül davetine şüphe ve tereddütten uzak bir şekilde Allah'a güven ve teslimiyetlerini de beyân ederek icâbet

159 Kasas, 28/4.

160 Kasas, 28/29-35.

161 İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 287.

162 Yûnus, 10/83-85.

163 Merâğî, *et-Tefsiru'l-Merağî*, XI, 145.

etmişlerdir.¹⁶⁴ Onların tevekkül etmeleri tek olan Allah dışında hiçbir şeye güven bağlamadıklarını gösterir.¹⁶⁵ Bununla birlikte onlar, insan olma vasfıyla kendi zaaflarını da göz önünde bulundurarak daha büyük imtihanlardan ve zalimlerin zulüm, baskı ve eziyetlerinden korunmak için dua etmişlerdir. Allah, kendisine tam olarak güvenen ve teslimiyet gösterenleri asla yardımsız bırakmamış, samimiyetleri sayesinde onları eziyet ve zulümden kurtarmış ve yeryüzünün halifeleri olma şerefine nâil etmiştir.¹⁶⁶

Hz. Ya'kub zamanında Beyt-i Makdis, İsrailoğullarının hakimiyetindeydi. Bir zaman İsrailoğulları, Mısır'dan ayrıldıkları dönemde zorba bir kavmin Beyt-i Makdis-i ele geçirdiği haberini öğrenmişlerdi. Hz. Musa, İsrailoğullarına Beyt-i Makdis'e giren zorba kavme karşı zaferi müjdeleyerek onlarla korkusuzca savaşmaları emrini verdiği halde İsrailoğulları, Hz. Musa'ya Rabbiyle ikisinin zorba kavimle savaşmalarını; kendilerinin mücadelede bulunmayacaklarını dile getirmişlerdir.¹⁶⁷ Böyle bir imtihanda -kendilerine savaşmak emredildiği halde- tamamen Allah'a dayanıp kendi vatanları olan kutsal belde için mücadele etmek yerine zorba olan kavimle karşı karşıya gelmekten kaçmaları İsrailoğullarının başarıya ulaşmalarını engellemiş ve bu davranış onların kutsal beldeden mahrum bırakılmalarına sebep olmuştur.¹⁶⁸ Bunun yanında Kur'an'da da beyân edildiği üzere aralarından iki kişi¹⁶⁹ savaştan korkan kavmini mücadeleye teşvik ederek onlara Allah'a tevekkül etmeleri gerektiği şeklinde öğüt ve tavsiyelerde bulunmuşlardır.¹⁷⁰

Hz. Musa, söz konusu iki kişinin de aralarında bulunduğu İsrailoğullarından her gruptan birer temsilciyi kutsal belde hakkında bilgi toplamaları amacıyla seçmiştir. Bu kimseler, şehre girdiklerinde güçlü kuvvetli olan zorba kavmi

164 Merâğî, *et-Tefsiru'l-Merağî*, XI, 145.

165 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XVII, 152.

166 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 166; I, 700.

167 İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 74.

168 Abdurrahman Kasapoğlu, "Hz. Mûsâ Kıssasında Korku Fenomeni", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, VIII, S: 1, s. 143.

169 Ayette zikredilen iki kişinin Yûşâ b. Nûn ve Kilab b. Yufennâ (veya Kaleb) olduğu; Mücâhid, İbn Abbâs, Atiyye, Süddî, İkrime, Rebî' İbn Enes gibi birçok kişiden rivâyet edildiğine dair bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 77.

170 Mâide, 5/23-24.

görmüşler ve dönüşte iki kişi dışında hepsi savaşıma hususunda korku ve endişeye kapılmışlardır. Onlar, “*Ey Musa! Onlar orada buldukça, biz oraya asla girmeyeceğiz. Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız*”¹⁷¹ ayetinde de ifade edildiği üzere Allah’ın emrine karşı çıkmışlardır. İsrailoğulları burada, devenin iğne deliğinden geçmesinin imkânsızlığı ile eşdeğer olan zorba kavmin beldeden çıkması gibi imkânsız bir durumun yerine getirilmesi karşılığında, Hz. Musa’nın emrine icabet edeceklerini şart koşmuşlardır.¹⁷²

İnsanın en temel ihtiyaçlarından biri olan can güvenliği, şüphesiz dinimizin korunmasını şart koştuğu ilkeler arasındadır. İsrailoğulları Beyt-i Makdis’e girme hususunda can güvenliklerini tehlikeye atma endişesinden dolayı korku duymuşlardır. Korku ve kaygının güvensizlik duyulmasına sebep teşkil etmesi düşünüldüğünde buna müsaade edilmeden korku ve güvensizliğe yol açacak durumlara karşı yeterli bilgi ve donanıma sahip olmak daha isabetli olacaktır.¹⁷³

Kur’an-ı Kerim’de bazı peygamberlerin tevekkül anlayışlarının konu edinen ayetler yer almakla beraber, peygamber olmayan bazı mütevekkil kimselerin tevekkül anlayışlarını konu edinen ayetler de vardır.

İsrailoğullarından olan Yûşâ ve Kaleb isimindeki iki kişi söz konusu mütevekkil kimseler olarak Kur’an-ı Kerim’de zikredilmiştir. Yûşâ b. Nun, Allah tarafından İsrailoğullarına peygamber olarak gönderilmiştir. Musa (a.s.) ve Harun (a.s.)’dan sonra görevlendirilen Yûşâ (a.s.), İsrailoğullarına zorbalarla savaşmalarını emretmiş, onlar da bu emre icâbet etmişlerdir. Böylelikle zorbalar yenilgiye uğratılmış, Beyt-i Makdis ele geçirilmiştir.¹⁷⁴

Râzî (v. 606/1210), şehre girilmesi gerektiği hususunda kavmini uyaran iki kişinin Hz. Musa’yı peygamber olarak tanıdıkları ve Allah’tan gelecek desteğe şüphesiz bağlandıkları için beldede galibiyetin elde edileceği hususunda tereddüt etmediklerini, tam bir teslimiyetle tevekkül inancını yaşadıklarını ifade eder.¹⁷⁵

171 Mâide, 5/24.

172 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XI, 204.

173 Kasapoğlu, “Hz. Mûsâ Kıssasında Korku Fenomeni”, s. 104, 110.

174 Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 121-122.

175 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XI, 204.

Hülâsâ, Allah’a olan teslimiyet ve güvenin mağlubiyet ihtimalini ortadan kaldıracığı söylenebilir.¹⁷⁶

Yûşâ (a.s.), Hz. Musa ile Hızır (a.s.)’ı aramak için bulunduğu yerden ayrılırken Kalib b. Yufenna’yı yerine vekîl bırakmıştır.¹⁷⁷ Yûşâ ve Kilab kavminin mukaddes beldeye “kapıdan” girmelerini tavsiye etmiştir. Müfessirler buradaki “kapı”ya umumi mana atfederek şehri muhafaza eden surun kapısı ya da şehre giriş noktası anlamı ile ifade etmişlerdir.¹⁷⁸ Bununla beraber İbn Âşur (v. 1973), savaşmak için girecekleri yerde herhangi bir şehir olmadığını savunmuş, ayette geçen “bâb” kelimesine farklı manalar yüklemiştir.¹⁷⁹

İsrailoğullarından Yûşâ ve Kilab’ın, güçlü ve iri yapıda olan zorba kimselerin imanlarının zayıf olduklarını belirttikleri ifade edilir.¹⁸⁰ Buna dayanarak savaşta galibiyet için cesaret edinmenin mutlak surette evvela iman ile daha sonra da Allah’a dayanıp güvenmekle elde edileceği söylenebilir.

İsrailoğullarının karşılaştığı bu olay, yalnızca Allah’tan korkulması gerektiği ve tehlike söz konusu olduğunda bile sağlam bir imanla Allah’a tevekkülün bütünleşmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.¹⁸¹

Tüm bu sebeplerden hasıl olarak Allah’ın her şeyi kuşatan rubûbiyyetinin O’na olan tevekkülü gerekli kıldığı söylenebilir. Allah, yarattığı her şey üzerinde dilediği şekilde tasarrufta bulunan, bir başka varlığın kendisini korumasına ve himâye etmesine mutlak suretle ihtiyacı olmayandır.¹⁸²

Gazzâlî, Allah’ın kulları için en iyisini dileyeceğinin bilinip tereddütsüz kabul edilmesinin Allah’a olan güven ve teslimiyete işaret ettiğini, fakat bu güven ve teslimiyetin kulun tembelliğine sebebiyet vermeyip elinden gelen gayret ve çabayı sarf edip gerisini Allah’a havale etmesi yoluyla daha sağlıklı bir neticeye ulaşacağını beyân etmiştir. Gazzâlî, tevekkülün hem akla hem şeriata hem de tevhide uyacak

176 Merâğî, *et-Tefsiru'l-Merağî*, VI, 92.

177 Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 125.

178 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XI, 204.

179 İbn Âşur, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, VI, 165.

180 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 221.

181 Kasapoğlu, “Hz. Mûsâ Kıssasında Korku Fenomeni”, s. 145.

182 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 209.

şekilde açıklanması gerektiği üzerinde durmuş, tevekkülün öğrenilmesinin ve uygulanmasının zorluğunu dile getirmiştir.¹⁸³

Tevhid inancı, sebeplerin kaynağıhususunda tefekküre yönlendirirken; ilahi kudrete iman ilesebeplerin müsebbibine olan güven ve itimatın oluşumunu sağlayacaktır. Allah'a olan sonsuz güven ve itimat; var olanların kâmil anlamda ilahi irade ve hikmetin doğrudan tezâhürü olarak meydana gelişini kabullenmenin bir neticesi olarak karşımıza çıkar. Bu yolu izleyen bir insan, kâinatta başına gelen hadiselerle karşı geniş pencereden bakarak teslimiyet gösterir. Kişinin, olaylara kendi hevâ ve hevesini dahil etmeyip bütünüyle ilahi hikmet bağlamında yaklaşması, onu yaşadığı dünyanın olumsuz hadiselerinin arka planını kavramaya sevkedecektir.¹⁸⁴

Kainatta tüm yetki ve tasarrufu elinde bulunduran Allah'ın takdirine duyulan sonsuz itimat, tevekkülün tevhidin meyvesi olduğu hakikatini ortaya koymaktadır.¹⁸⁵

Her şeyin üstünde Allah'ın takdir ve iradesinin olduğu hakîkati göz ardı edildiğinde insanın olayları yönetmesinin zorluğu, yine insanın sebeplere aşırı derecede bağlanması ve sonuç hususunda kendisini huzursuz eden endişe ve paniğe kapılması söz konusu olacaktır. Bu durum tevhid inancını devreden çıkaracaktır. Bundan dolayı insan, Allah'ın takdirini her şeyin üstünde tutarsa gönül rahatlığıyla sonuçtan da razı olacaktır.

Kur'an'da mü'minlerin tevekkülü yalnızca Allah'a has kılarak gerçekleştirmeleri gerektiği yönünde tevhidi ön plana çıkaran ayetler mevcuttur. İlgili ayetlerden bazıları şöyledir:

*“De ki: Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizimiçin yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü'minler, yalnız Allah'a güvensinler.”*¹⁸⁶

*“Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”*¹⁸⁷

“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da, Allah (buna engel olmuş) onların ellerini

183 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Terc. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1979, I, 572.

184 Ormsby, E.L., *İslâm Düşüncesinde İlâhî Âdâlet (Teodise) Sorunu*, Çev: M. Özdemir, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2001, s. 53, 54.

185 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 454.

186 Tevbe, 9/51.

187 Teğabun, 64/13.

sizden çekmişti. Allah'a karşı gelmekten sakının. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler."¹⁸⁸

*"...De ki: "Peki söyleyin bakalım? Allah'ı bırakıp da ibadet ettikleriniz var ya; eğer Allah bana herhangi bir zarar dokundurmak isterse, onlar Allah'ın dokundurduğu zararı kaldırabilirler mi? Yahut Allah bana bir rahmet dilese, onlar O'nun rahmetini engelleyebilirler mi?" De ki: "Allah bana yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler."*¹⁸⁹

Söz konusu ayetlerde "O'ndan başka ilah yoktur" ifadesiyle tevhid ve tevhidle iç içe olan tevekkül kavramının önemine işaret edilmektedir. Tevhidin tevekkülle bütünlüğünün bu derece vurgulanması, bilinçaltında bir başka varlığın var olma ihtimalinin devre dışı bırakılarak tevekkül inancı hususunda yanlış anlaşılmanın önüne geçilmek istenmesindedir. Bu nedenlerden ötürü Allah, tek ilah ve vekil olarak yalnızca kendisinin bilinmesini ve kullarının yalnızca kendisine tevekkül ederek yaşamalarını istemektedir.¹⁹⁰

Tevekkülü ölümlü bir varlığa dayandıran kimse, o varlığın yaşam süresi son bulduğunda güveninin boşa çıktığını fark edecektir. İster put olsun ister başka varlık olsun Allah'tan başka hiçbir varlık, amaç haline getirilip inanca dayanak olmamalıdır.

Müslüman, elde etmek istediği amaç doğrultusunda öncelikle elinden gelen çaba ve gayreti sarf ettikten sonra her ne kadar sonuna kadar üzerine düşen görev ve sorumluluğu en üst düzeyde yerine getirirse de mutlak manada gösterdiği gayretin neticesinin Allah'ın takdir ve iradesine göre şekilleneceğine inanır. Bu inanca vâkıf olan bir mü'min, sebepleri tam manasıyla ifa etmenin, istenilen neticeyi elde etmede garanti olmayacağını da bilir. Bu bağlamda Allah'ın herhangi bir şeyi zorunlu olarak yaratması ve istek doğrultusunda neticenin vuku' bulması söz konusu olamaz.¹⁹¹ Ayrıca kulun vesile konumunda olan sarf ettiği çabanın, istenileni elde etmede amaç olarak algılanması tevhid-tevekkül ilişkisinin sıhhatine de zarar verecektir. Sağlam bir tevekkül inancı için dini esasların, aklın ve tevhidin birlikteliği şarttır.

188 Mâide, 5/11.

189 Zümer, 39/38.

190 Solmaz, "Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı", s. 26.

191 Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 255.

Bütün bu bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim'de, her durum ve şartta yalnızca Allah'a tevekkül edilmesi gerektiği, Allah'ın kendisine dayanıp güvenenlere yeteceği şeklindeki hatırlatmalar tevhid-tevekkül münasebetinin önemini ortaya koymaktadır.

2. İrade-Tevekkül İlişkisi

İrade kelimesinin kökü, r-v-d (رود) olup bir yön istikâmetinde gidip gelmeyi ifade eder. Bir nesneyi talepte bulunurken rıfk (incelik) ile gidip gelmeyi ifade etmek için الرود kelimesi; hayvanların otlakta kararsız ve dağınık halde gidip gelmelerini ifade etmek için راد fiili kullanılmaktadır. Yine bir kimse bir şeyi yerine getirmeyi talep ettiğinde onun isteğini belirtmek için رادته; rüzgârın yavaş estiğini belirtmek için رادته; keşfeden kişiyi yani kâşifi belirtmek için ism-i fâil kalıbında راد kelimesi ve genel olarak yavaş yürümeyi ifade etmek için de رويداً kelimesi kullanılmıştır.¹⁹²

İrade kelimesi herhangi bir nesneyi isteme ve arama esnasında çabalamak anlamına gelen راد fiilinden gelmektedir. Arzu, beklenti, şehvet ve ihtiyaçlar; nefsin "şu yapılmalı yahut yapılmamalı" şeklindeki istekleri ile iradenin hükmü arasındaki mücadeleyi başlatan etkenlerdir. İradenin istek ve arzularla mücadelesini, Allah'ı tenzih ederek yaratılmışlar açısından değerlendirmek gerekir. Allah için irade, emir ve hüküm manasıyla ifade edilmektedir.¹⁹³

İrade, çoğunlukla tercih ve seçimin de dahil olduğu istemeyi ifade eden meşîet (dilemek) ile birlikte kullanılmıştır.¹⁹⁴ Bu bağlamda isteyerek yahut istemeyerek, severek yahut sevmeyerek de olsa iradenin "kasıt" anlamı da dahil olmak üzere¹⁹⁵ kullanıldığını belirtmek gerekir.

İstilah manası itibariyle iradenin karşılığı her ne kadar tercih ve meyil olsa da halk arasında tercihlerinde sebat, kararlılık ve azimet göstermeyi ifade edecek şekilde, iradeli kişiye tercihinde sebat eden ve azim gösteren kimse nitelemesi yapılmaktadır. Bu manada bir nitelendirmenin yapılması, iradenin bilinçli bir fiil

192 Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, I, 394.

193 İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 206.

194 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 1774.

195 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 1772.

olup tercihlerde nefsin isteklerinin kontrol altında tutulması ve bu hususta sebat ile azimetin birliktelik arz etmesi sebebiyledir.¹⁹⁶

Erâde (أراد) - Yürîdü (يريد) fiilinden masdar olan iradenin, alimler tarafından çeşitli tanımları yapılmıştır. Söz konusu alimlerden İsfahânî, fiil olarak iradenin istenilen şeye ulaşmada gösterilen çaba ve gayret manasına geldiğini; isim olarak ise, yapılması yahut yapılmaması uygun görülen bir şeye nefsin meyli anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Yine o, bu kelimenin Kur'an'da Allah hakkında "hükmetme" manasında kullanıldığını bildirmiştir.¹⁹⁷

Tehânevî ve Fîruzâbâdî de iradeyi istemek ve bir işe meyletmek manasında tanımlamışlardır.¹⁹⁸ Bu tanımlardan yola çıkılarak iradenin hem meylin kaynağının hem de meylin kendisinin dahil olduğu bir fiil olduğu söylenebilir. Kelamcılar da istek ve eğilim birlikteliğinin irade ve meşîetin birbirinin yerine kullanılmasında etkili olduğunu beyan etmişler, bu sebeple meşîeti iradeye dahil etmişlerdir.¹⁹⁹ Bu sebeple irade, Kelam kaynaklarında ya güç yetirilen iki şeyden birini seçmede gösterilen meyil ya da seçimin bizzat kendisi manasında kullanılır.²⁰⁰

İnsanın, iradesini yok sayıp hiçbir şey için elinden gelen gayreti sarf etmeyip kendini olayların seyrine bırakması düşünülemez. Nihayetinde olayları hayatın akışına bırakma düşüncesi Allah'a tevekkül bağlamında iradeyle sahip olunan bir düşüncedir. Tevekkül inancına dayalı olarak bir kimsenin üzerine düşen hiçbir sorumluluğu yerine getirmemesi ya da elinden gelen çabayı tümüyle sarf etmesi, iradenin tevekkül üzerindeki farklı yansımalarını izah eder niteliktedir.

Tevekkül, sebeplere sarıldıktan sonra neticenin Allah'ın takdirine bırakıldığı yahut sebeplerden ziyade Allah'a dayanmanın öncelendiği bir hal olarak algılanmıştır. Fakat bu hususla ilişkili olarak insanın irade sahibi bir varlık olması tevekkül-irade ilişkisinin izahını gerekli kılmıştır. Buna bağlı olarak farklı tevekkül anlayışları ortaya çıkmıştır.

196 Hayati Aydın, "Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül", *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, y. 9, sy. 22, 2008, s. 61-62.

197 İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 206-207.

198 Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-fünûn*, Thk. Rafik el-Acmü, Ali Dehruç, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996, s. 131, 132; Fîruzâbâdî, *Tertîbü Kâmûsî'l-Muhît alâ Tarîkati'l-Misbâhi'l-münîr ve Esâsi'l-Belâğa*, yy., ts., II, 410.

199 Neseî, Necmettin Ebû Hafz Ömer b. Muhammed, *Hâşiyetü'l-kestellânî alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul, ts., s. 85-86.

200 Neseî, *Hâşiyetü'l-kestellânî alâ Şerhi'l-Akâid*, s. 85-86.

Sözlüklerde "istemek" anlamında karşımıza çıkan irade kelimesi Kelam ilminde ilahi irade, kulların fiilleri, insanın özgürlüğü, sorumluluk bağlamında tartışılan konulardan biri olmuştur.

Ehl-i sünnet akâidine göre, Allah'ın iradesi her şeye şâmil olup ezeli, sonsuz ve sınırsızdır. Dolayısıyla Allah Teala'nın bir şeyin var olacağını bilmesi o şeyin meydana gelmesini murad ettiğine işaret eder. Her olay ve varlığın meydana gelmesi de Allah'ın tekvini (yaratmayla ilgili) iradesi ile mümkün olmaktadır.²⁰¹

Planlanmayan bir fiilin gerçekleşmesi ve belirlenen sınırların dışına çıkılması, İmam Mâtürîdî'nin fiillerin gerçekleşmesinin Allah'ın iradesi ve planlamasına bağlı olduğu²⁰² fikrine sahip olmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla fiillerin vuku' bulmasında sınırlı bir güce sahip olan insanın istek ve tercihlerinden çok sınırsız güç ve kudrete sahip olan ve kulların fiilleri üzerinde yetkin olan Allah'ın takdirinin etkili olduğunu belirtmek gerekir. Fakat fiillerin vuku' bulmasında nihai güç ve kudretin Allah'a ait olması cebr düşüncesine sevketmemelidir. Bu bağlamda İmam Mâtürîdî, fiillerin yaratılması meselesini, Allah'a nispet edilen halk ve kula nispet edilen kesb kavramlarıyla açıklar.²⁰³ Ona göre kesb, insan ve fiilleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir terimdir.²⁰⁴

Eş'arilere göre kulun fiilinde irade ve tercihinin etkisi yoktur. Bu bağlamda onlar, kulun fiillerdeki tercihin kesb, fiilin Allah tarafından belirlenmesine de halk demişlerdir. Yani Allah'a dayandırılan itkan ve isti'dadı halk ve icat; kula nispet edilen iradeyi de kesb olarak nitelendirmişlerdir. Hülâsa Eş'ariler, kulun olaylar üzerinde kesb haricinde herhangi bir kudretinin olmadığını savunmuşlardır.²⁰⁵

İnsan, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirip kendi irade ve ihtiyâriyle hedefe ulaşmak için elinden gelen çabayı sarf ettikten sonra takdir-i ilâhiye tabi olur. İnsanın sınırlı bir iradeye sahip oluşu onun sınırlarını aşan hususlarda Allah'a dayanıp güvenmesini zorunlu kılar. Fakat bu husus onu, iradenin devre dışı bırakılıp gayretin terk edildiği bir tevekkül anlayışına götürmemelidir. Nitekim Kur'an-ı

201 Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 145.

202 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 366.

203 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 287.

204 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, s. 287.

205 Muhammed Davud Abdalbâri, *el-İrâde Inde'l-Mu'tezile ve'l-Eşaire*, Daru'l-Ma'rifeti el-Camiyye, 1996, s. 132-133.

Kerim’de tevekkülü konu edinen ayetlerde tevekkülde mutlak surette insan iradesinin etkili olduğundan ve iman edenlerin sağlam bir tevekkül inancına sahip olmaları gerektiğinden bahsedilmektedir.²⁰⁶

İrade, insanın sorumluluğunu ortaya koyan fitrî bir özellik olmakla beraber dini yaşama noktasında merkezî bir konumda olan imanın da temelinde olan bir hâldir. Nitekim, mü’min bir yönüyle imanını zedeleyecek olan her türlü zararlı unsurlardan uzaklaşma gayreti içerisinde bulunmada iradesini kullanırken, bir yönüyle de imanını kuvvetlendirecek amellere yönelme gayretinde bulunmada iradesini etkin kılacaktır.²⁰⁷ Şunu ifade etmeliyiz ki inancın söz konusu olduğu her yerde mutlaka zayıf veya güçlü bir iradenin varlığı kaçınılmazdır. Dolayısıyla zayıf bir irade, imanın zayıflığında; sağlam bir irade ise imanın güçlü olmasında temel etkidir.²⁰⁸ Emir ve yasakları Allah’ın isteği doğrultusunda yerine getirmek, güzel ahlakın oluşumu ve sürekliliği gibi hususlar da güçlü bir iradenin sağlam bir inancın oluşumuna etkisini ortaya koyar. Tevekkül, rıza, sabır, dua gibi imanla yakından ilgili mevzularda daima tazelenen bir iradeye ihtiyaç vardır.²⁰⁹

Mütevekkil olmak yüksek bir iradeye sahip olmayı gerektirdiğinden tevekkülün iradeden bağımsız olduğunu söylemek yersiz olacaktır. Hülâsâ, insanın yaşadığı süre zarfında gerçekleştireceği tüm amellerde bir tercih ve seçimle muhatap olurken amacına ulaşma noktasında iradesinden yardım alması kaçınılmaz olacaktır. İnsana lutfedilen irade kabiliyetinin yaratıcının kontrolünde gerçekleştiğini de göz ardı etmemek gerekir.²¹⁰

İradeli bir fiil, ancak akıllı bir varlık olan insana hasredilebilir. Bu, insanın bilinçli bir şekilde faydalı olduğuna inandığı bir fiili tercih etmesi sebebiyledir.²¹¹

Kur’an’da gerçek iman; irade, azm ve tevekküle dayandırılmıştır.²¹² Azm ve tevekkülün hareket noktası ise iradedir. Yine, güçlü bir iradeyle fiile meyletmek,²¹³

206 Hud, 11/56, 123; Yûsuf, 12/67.

207 Kâsas, 28/79-80; Tevbe, 9/92.

208 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 136, 137.

209 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 136.

210 Mahmut Ay, “Eş’arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, *İslami Araştırmalar*, c. 17, sy. 2, İstanbul, 2004, s. 100.

211 Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1987, s. 14.

212 Âl-i İmrân, 3/159.

213 İbn Fâris, *Mu’cemü Mekayisi’l-lüga*, IV, 308.

fiili yerine getirmede sabrederek ve kararlı davranarak ciddiyetle gayret göstermek anlamında azm,²¹⁴ iradeye kuvvet veren bir fiildir.

Nefsin istek ve arzularına boyun eğmeksizin iradesinde kararlı olarak sabırla bir işe meyletme manasında azm,²¹⁵ Kur'an'da da “*İtaat ve güzel bir söz onlar için daha hayırlıdır. İş ciddileşince Allah’a verdikleri söze bağlı kalsalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu*”²¹⁶ ve “*Andolsun, bundan önce biz Âdem’e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık.*”²¹⁷ ayetlerinde görüldüğü üzere aynı manada kullanılmıştır.

Kur'an-ı Kerim’de Allah Teala, azmin ancak tevekkülî imanla anlam bulacağı gerçeğine; “*...İş konusunda onlarla müşâvere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (O’na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.*”²¹⁸ ayetiyle dikkat çekmiştir.

Tevhid mücadelesini güçlü bir irade ve sebatla ifa eden Hz. Şuayb’ın zikredildiği ayetlerde tevekkülün yalnızca Allah’a has olduğu gerçeği vurgulanmıştır. Şuayb (a.s.), ilahi mesajı halkına kabul ettirebilmek için elinden gelen tüm çabayı sonuna kadar sarfetmiştir. O, ayette geçen “*...Başarım ancak Allah’ın yardımı iledir.*” ifadesiyle neticeye ulaşmada kendi çaba ve gayretiyle yetinmeyip Allah’a dayanıp güvendiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda tevekkülün tembellikten uzak bir şekilde tüm güçlüklerle rağmen Allah’a duyulan samimi güven ve tükenmez bir ümit sayesinde imanla bir bütünlük arzettiği söylenebilir. Hz. Şuayb, kabilesinin kendisine gözdağı veren tavırlarına aldırış etmemiş, tüm güç ve hakimiyeti yalnızca Rabbine atfetmiştir. Ayette Şuayb (a.s.) ve ona iman edenlerin ihlaslı olmalarından dolayı zulmedenlerin uğratıldığı helakten korunduklarından bahsedilir.²¹⁹

Haris el-Muhâsibî (v. 243/857), *er-Riâye* isimli eserinde tevekkülden bahsederek, tevekkülün azimden sonra geldiğini, mütevekkilin üstün güç ve hakimiyeti elinde bulunduran Allah’ın tüm ümit ve beklentilerini gerçekleştireceğine

214 İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 2932.

215 Mustafa Çağrı, “Azim” md., *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 328.

216 Muhammed, 47/21.

217 Tâhâ, 20/115.

218 Âl-i İmrân, 3/159.

219 Hûd, 11/88, 93-94.

samimiyetle inanarak adım attığında Allah'ın onun isteklerine iyilik ve merhametle mukâbele etmesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.²²⁰

Kur'an'da irade, azm ve tevekkülün önemini Hz. Musa'nın mucizesi ile destekleyelim:

“(Firavun’un imana yanaşmaması üzerine) Musa’ya, ‘Kullarımı (İsrailoğullarını) geceleyin (Mısır’dan) yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç’ diye vahyettik.”²²¹ ayetinde de vurgulandığı üzere Hz. Musa, Allah’tan gelen bir emirle Allah’ın vaadini ifa edeceğine dair tam bir iman ve tevekkül içerisinde hareket etmiştir. Fakat Firavun ve ordusunun onlara yetişmesi, önlerinde büyük bir denizin olması ve gidilecek bir yer olmaması gibi olumsuzluklar İsrailoğullarını, kendilerine ölümün geldiği hususunda beklemedikleri bir endişeye sevk etmiştir. Hz. Musa ise böylesi zorlu bir anda bile tevekkülünü muhafaza edebilmeyi başarmıştır. Bu husus, “Musa, ‘Hayır! Rabbim şüphesiz benimledir, bana yol gösterecektir’ dedi. Bunun üzerine Musa’ya, ‘Asan ile denize vur’ diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi. Ötekileri de oraya yaklaştırdık. Musa’yı ve beraberindekilerin hepsini kurtardık.”²²² ayetlerinde bildirilmektedir.

Firavun’un halkından iman eden bir kimsenin Hz. Musa’ya, deniz önlerinde ve askerler arkasında olduğu halde nereye gideceğini sorduğunda o, hiç tereddüt etmeden denize doğru yaklaşmasının kendisine emredildiğini beyan ederek Allah’ın kendisini yardımsız bırakmayacağından emin bir duruşla tevekkülde sebat etmiştir.²²³ Hz. Musa’nın samimiyeti karşılıksız kalmamış, elindeki asayı denize vurması emredildikten sonra emredilen şeyin yerine getirilmesiyle mucize de gerçekleşmiştir. Bu mucizevî hadise, Allah’ın kendisine güvenip tevekkül edenlere yeteceğini te’yit eder niteliktedir. Bazı alimler, Allah’ın asanın vurulmasını emretmeden de kendi irade ve kudretiyle mucizeyi gerçekleştirebileceğini, fakat burada Hz. Musa’yı

220 Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *er-Riâye li Hukukillah* (Kalp Hayatı), Terc. Prof. Dr. Abdulhakîm Yüce, Işık yay., İstanbul, 2005, s. 87.

221 Tâhâ, 20/77.

222 Şuarâ, 26/62-65.

223 İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyan*, Daru İhyâi Tûrasi'l-Arab, Beyrut, 1985, VI, 279.

yüceltmek ve kendi katındaki değerini belirtmek için mucizenin vuku bulmasında Hz. Musa'yı vesile kıldığını beyan ederler.²²⁴

3. Sabır-Tevekkül İlişkisi

Sözlük anlamı itibariyle zorluk ve darlık içinde alıkoymak, tutmak gibi manalara gelen sabrın, şeriat ve aklın gereği olarak kendini alıkoymak ve nefse hâkim olmak manasında da tanımı yapılmıştır.²²⁵

Sıkıntı, darlık ve musibet gibi zor anlarda nefse hakim olma ve sıkıntıya katlanma anlamlarını ihtivâ eden sabır²²⁶, ahlâkî bir terim olarak kullanılmakla birlikte²²⁷ nefsin istek ve arzularına karşı kişinin yenik düşmemesi anlamına da gelmektedir.²²⁸ Kur'an-ı Kerim'de övülen bir davranış olarak ön plana çıkan sabır²²⁹ kelimesinin arapçada fiil olarak kullanımı "sabera" şeklindedir.²³⁰

İmtihan mahiyetinde herhangi bir musibet, sıkıntı, dert vb. durumlarla karşı karşıya kalındığında öfke, şiddet ve isyandan kaçınıp durumu sükûnetle ve soğukkanlı bir duruşla karşılama manasında tanımlanan sabır, hadiseler karşısında kişiyi fevrî davranmaktan ve telaşa kapılmaktan alıkoyp güçlü ve dirençli kılmaktadır. Nitekim sabrın bu derece etkili olması, imanla bütünleşen bir fiil olması sebebiyledir.²³¹

İnsan, gücünün sınırlarını aşan, önüne geçilemeyecek durumları ancak sağlam bir dirâyet ve tahammülle aşar ki bu, sabırdır.²³² Sabır, değişmesi mümkün olmayan hususları kabulleniş olarak da ifade edilmiştir.²³³

İnsan, dünyaya geliş maksadı olan kulluk görevini yerine getirmede birtakım engeller ve imtihanlarla karşılaşır. Kulluğunu tam manası ile yerine getirmeye

224 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XXIV, 139.

225 İbn Fâris, *Mu'cemü Mekayisi'l-lüga*, III, 329.

226 Mustafa Çağrı, "Sabır" md., *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 337.

227 İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 273.

228 Gazzâlî, *İhyâü Ulümi'd-Din Tercemesi*, IV, 477.

229 Bakara, 2/177; Hac, 22/35.

230 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 2391.

231 Hayati Hökelekli, *İnsânî Değerler*, 1. Basım, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 117.

232 Hökelekli, *İnsânî Değerler*, s. 117, 118.

233 Hökelekli, *İnsânî Değerler*, s. 120.

çalışan insanın bu husustaki kararlılığı ve mücadelesi sabrın en iyi göstergesidir. Nitekim insan, aceleciliğini ve önüne çıkan engelleri sabır kalkaniyla aşacaktır.²³⁴

Sabır; geçmişte yaşanmış olunan huzursuzluk, sıkıntı gibi hallerde ve içerisinde bulunduğu zaman diliminde dini vecibeleri yerine getirmede sebat göstermeyi ifade ettiğinden hem geçmişe hem de şimdiki zamana hitâb eden bir haldir. Tevekkül ise kul olarak her türlü çabayı sarf ettikten sonra sonsuz ilim, irade ve kudretine samimiyetle inanılan tek ilah olan Allah'ın takdirinden şüphe ve tereddüt halini uzak tutarak ve O'na güvenerek neticeyi O'ndan beklemektir. Tevekkülde içerisinde bulunulan zaman dilimini yöneten bir güven hali olduğu gibi geleceği kapsayan bir anlam da mevcuttur.²³⁵ Dolayısıyla sabır ve tevekkül kavramlarının her ikisinde de yaratıcıya duyulan yoğun bir güven hali mevcuttur. Bu şekilde bir güven haliyle mü'min, geçmişte yaşadığı üzüntüleri sabırla karşıladığı gibi gelecekle ilgili korku, endişe ve huzursuzluklarına da tevekkül ile karşılık verirse Rabbinin isteği doğrultusunda hareket etmiş olacaktır.

Mü'minin hangi durumda olursa olsun imtihanlar karşısındaki sabrı, onun Allah'a güven ve bağlılığının ne derece kuvvetli ya da zayıf olduğuna, bilhassa imanının ölçüsüne işaret eder. Mü'min, başına gelenleri Rabbinin kudret ve iradesi dahilinde gerçekleştiğini bilerek olgunlukla karşılar, içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumun elbet bir gün son bulacağına inanarak sabreder.²³⁶

Sabır, iman ederken ve imanın gereklerini yerine getirirken karşılaşılan zorluklarla mücadeleyi gerektirdiğinden “imanın yarısı” olarak ifade edilmiştir.²³⁷ Gazzâlî ise, sabrın imanın yarısı olduğu görüşünü, inancın amelle te'yit edildiğini ifade eden imanın tasdik ve amelden ibaret olduğu temeline dayandırır. Tüm bu bahsedilenler sabrın imanın yarısı olduğuna sebep teşkil etmektedir.²³⁸ Fakat bir kimse iman edip sabır göstermese, imanını pratik hayata taşıyamadığından imanının yarısını tehlikeye atacaktır.

234 Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, s. 42, 43.

235 İrfan Gündüz, “Tasavvufî Tefekkür Işığında Sabır, Rıza ve Tevekkül Üzerine Düşünceler”, *İslâm Dergisi*, Eylül, İstanbul, 1984, s. 46.

236 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 104.

237 Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 223.

238 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 125.

Dinin gereklerini ifa ederken sabrında sebat gösteren bir insan, Allah'ın sonsuz kudret, ilim ve iradesine iman etmesi sayesinde zor anlarında Allah'a dayanıp güvenir. İnsanın Allah'a olan güveni, sabır-tevekkül ilişkisini kuvvetlendirir. İmana dahil temel bir unsur olan güvenin sabırla yakından irtibatlı oluşu, sabrın imanla bütünlüğünü ifade etmede önemlidir.

Tevekkül, sabırla anlam kazanır. Nitekim elinden gelen çabayı sarf eden bir kimse gerisini Allah'a bırakır ve O'nun takdiriyle gerçekleşecek olan neticeyi sabırla bekler. Sabrın ehemmiyet ve şuuruna hakim olan bir kimse bu süreçte karşılaşılabilecek musibet, ızdırıp ve gecikmelere aldırış etmez. Aksine o, kaza ve kadere iman ettiği için sabrın güzel neticelere vesile olacağını bilir ve takdir edilen neticeye rıza gösterir. Zaten sabır ve tevekkül, imanla ilişkili olan fiillerdir. Biri olmadan diğerinin gerçekleşmesi mümkün değildir.

Sabır, dinimizde yeri olan önemli bir ibadettir. Zira bununla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de sabredenler, işledikleri güzel amellerin karşılığı olarak mükafatlarla müjdelenmişlerdir.²³⁹

Tevekkül inancı ile yakından ilişkili olan hatta bu inancı kuvvetlendirecek üç çeşit sabır vardır. Bunlar; Allah'ın emirlerini uygulamada sabır, günahlardan uzak durmada sabır ve hayatta karşılaşılan zorluk ve imtihanlara karşı sabırdır.²⁴⁰

İnsanın fitratında acelecilik ve zaaf vardır. Bu sebeple o, çoğu zaman his ve zaaflarıyla hareket edip istenilen neticenin bir an evvel vuku bulması için sabırsız davranır. Oysa ki sabır, ister lehine isterse aleyhine olsun kişiyi gerçekleştirecek olan neticeye manevî olarak hazırlar. Bu sayede o, neticeyi daha rahat kabullenir. Bu hususla ilgili olarak Allah Kur'an'da, "*Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz ise bilmezsiniz*"²⁴¹ ayetine yer vermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de sabır-tevekkül birlikteliği, iman edip salih amel işleyen mü'minlerin vasfının anlatıldığı ayetlerde de geçmektedir. İlgili ayetlerden bazısı şu şekildedir:

239 Bakara, 2/155.

240 Eraydın, "Tasavvuf ve Tarikatler", s. 165.

241 Bakara, 2/216.

*“İman edip salih ameller işleyenler var ya, onları içinden ırmaklar akan ve içinde ebedî kalacakları cennet köşklarine yerleştireceğiz. Çalışanların mükâfatı ne güzeldir! Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.”*²⁴²

*“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi... Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir.”*²⁴³

Görüldüğü gibi ayetlerde iman edip güzel işlerde bulunan ve çalışanların aynı zamanda sabreden, tevekkül eden, böylece Rableri katındaki mükafatı hak eden kimselerden oldukları vurgulanmıştır.

İnsanın başına gelen herhangi bir sıkıntı, engel, zorluk gibi durumlarda isyan etmemesi, dinimizin tavsiyelerindedir. Bu durum peygamberimizin musibetin ilk anında gösterilen tahammülün en makbul amel olduğu ve en çok mükâfatın o âna has olduğu²⁴⁴ şeklindeki izahıyla da sabittir.

Sabreden kul, başına gelen belâ ve musibet hususunda Allah’tan yardım dilemeli, derdini Allah’a arz etmeli, O’na sığınmalı; asla karşılaştığı sıkıntının şiddetinden dolayı içerisinde bulunduğu hal hususunda Allah’tan başkasına acizlenmemeli ve şikayetçi olmamalıdır. Bu hususa en iyi örnek Kur’an-ı Kerim’de sabrı ile ön plana çıkan ve övülen bir peygamber olan, Hz. Eyyüb (a.s.)’dir. O, başına gelen sıkıntıları tahammülün en güzeliyle karşılamış olmasının yanında Rabbine kendisine yardımcı olması ve sıkıntısını gidermesi için *“Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin.”*²⁴⁵ şeklinde dua ve niyazda da bulunmuştur. Nitekim kulun, musibetin üzerinden kaldırılması için Allah’tan yardım dileyip O’na dua ve niyazda bulunarak yalvarması, isyan niteliği taşımamakla beraber daha çok Allah’a güven, bağlılık, teslimiyet, sığınma ve halini arz etmenin bir göstergesidir.²⁴⁶ Şüphesiz kulun, bu şekilde derdini Allah’a arz etmesi, sabrının değerini düşürmez.²⁴⁷

242 Ankebût, 29/58-59.

243 Nahl, 16/41-42.

244 Buhârî, Cenâiz 32.

245 Enbiyâ, 21/83; Sâd, 38/44.

246 Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 106.

247 Cürcânî, *et-Ta’rifât*, I, 172.

Hiz. Peygamber zamanında Mekkeki müşrikler, Müslümanlara baskı ve zulüm uyguluyorlardı. Bu zulüm ve işkenceler dayanılmaz bir boyuta ulaştığında Müslümanlar Mekke'den Medine'ye hicret etmek için Rasûlullah'tan izin istemişlerdir. Hiz. Peygamber'in onların bu isteklerini olumlu karşılmasının ardından Müslümanlar hicreti gerçekleştirmişlerdir. Çok az bir Müslüman toplulukla Mekke'de kalan Peygamberimiz de kendisine ilahi emir gelmesinin ardından en yakın dostu Ebubekir ile Medine'ye göç etmişlerdir.²⁴⁸ Hicret, ilahi emir gereği yerine getirildiği için imanın tezâhürü olarak vuku bulmuştur. Nitekim bunu zorunluluk olarak addetmeyenlerin âkıbetlerinin kötü olacağı Kur'an-ı Kerim'de belirtilmiş ve emre karşı gelenler şiddetle kınanmıştır.²⁴⁹ Hatta bu kimselerle mü'minler arasındaki bağların koparılması bile emredilmiştir.²⁵⁰ Allah'a iman edenler ise emre itaat etmişlerdir.

Hiz. Peygamber'in ve diğer mü'minlerin kendi vatanlarından ayrılmalarına sebep olan durum; sevdikleri ve bağlandıkları yerde dinlerini yaşama özgürlüğünün kısıtlanması ve onlara inançlarını yaşama noktasında müsaade edilmemesiydi. Nitekim müslümana yaşama sevinci katan en önemli değer din hürriyetinin olmasıdır. Dolayısıyla yaşadığı yer ona bu konuda serbestiyet tanıyorsa orası müslümanın yaşamına en uygun yer olmaktadır.²⁵¹ Hiz. Peygamber ve ashâbında doğup büyüdüleri Mekke'de sırf dinlerine ısrarla bağlı oldukları ve dini yayma çabalarından dolayı çeşitli zulüm ve baskılar yapılmış, bu durum neticesinde müslümanlar da Allah'ın vaadine itimat ederek yurtlarını terk etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de zulme uğrayanların tereddüt etmeden Allah'ın emrine bağlanıp hicret etmelerinden, yine onların bu amellerinin neticesi olarak ahirette çok daha büyük ödülle mükâfatlandırılacak olmaları ile beraber dünyada da güzel bir karşılığının olacağından bahsedilirken, onların sabreden ve Rablerine tevekkül eden kimselerden oldukları haber verilir.²⁵²

248 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hier li't-Tıbaa ve'n-Neşr, yy, 1997, IV, 438, 444, 445.

249 Nisâ, 4/97.

250 Enfâl, 8/72.

251 Adnan Demircan, *Nebevî Direniş Hicret*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 19.

252 Nahl, 16/41-42.

Rasûlullah, Mekkelilerin kendisine hazırladığı suikast planının gerçekleşeceği gün Allah'ın emri ile hicret etmiştir.²⁵³ O, hicret yolculuğu esnasında en yakın sadık dostu Hz. Ebubekir'e endişe ve korkuların yersiz olduğunu hatırlatmış ve “*Ey Ebubekir, korkma, hiç şüphesiz Allah bizimledir*”²⁵⁴ ifadeleri ile Allah'a olan sonsuz itimat ve tevekkülünü ortaya koymuştur.²⁵⁵ Yine Sevr mağarasında gizlendikleri esnada müşriklerin kendilerini fark etmelerinden endişe eden Hz. Ebubekir'e hitâben “üçüncüleri Allah olan iki kişiyi sen ne sanıyorsun” diyerek onu teskîn etmiştir.²⁵⁶ Bu husus Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetle de sabittir.²⁵⁷

Hz. Ömer'in Peygamberimize hitâben Mekke'ye nasıl girecekleri hususunda soru yöneltmesi üzerine Hz. Peygamber, umre niyetiyle yola çıktıklarını ve yanlarında herhangi bir savunma aracı bulundurmayacaklarını bildirmiştir.²⁵⁸ Müslümanların Mekke'ye doğru yola çıktıklarını haber alan müşrikler, onların güzel niyetlerini gerçekleştirmelerini engellemeyi, hatta onlarla savaşmayı planlamışlardır. Peygamberimiz, müşriklerin niyetlerinden haberdar olmuş, ashâbı ile istişâre etmiş, akabinde Mekke yakınlarındaki Hudeybiye kuyusu civarında konaklamışlardır. Bu süreçte Müslümanlar ve müşrikler arasında elçiler gönderilmiştir. Müslümanlar, Hz. Osman'ı elçi olarak göndermeleri ve sonrasında Hz. Osman'ın ölüm haberinin Hz. Peygamber'e ulaştırılması neticesinde Hz. Peygamber, ashâbından gerekirse ölümün bile göze alınacağı hususunda “Rıdvân Bey'atı” olarak da bilinen biatı almıştır. Bu karardan haberdar olan müşrikler endişeye kapılmış, neticede iki taraf arasında bir anlaşma imzalanmıştır.²⁵⁹ Anlaşma maddelerinin daha çok müşriklerin lehine olup müslümanlar açısından ağır hükümler içermesi ve âdaletten uzak olması²⁶⁰ Hz. Peygamber'i ve müslümanları yıpratırsa da asla bu durum onların Allah'a olan

253 Köksal, *Peygamberler Tarihi*, II, 329.

254 Tevbe, 9/40.

255 İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 155.

256 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, Çev. Mehmet Yolcu, vd., Pınar Yay, İstanbul, 2009, II, 48.

257 Tevbe, 9/40: “Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, “Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber” diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

258 Taberî, *Tarihu't-Taberî*, II, 622.

259 Taberî, *Tarihu't-Taberî*, II, 631-632.

260 İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara, 2007, s. 201.

inançlarını ve tevekküllerini yitirmelerine sebebiyet vermemiş, aksine Allah'a olan itimatlarını kuvvetlendirmiştir.

Hz. Ömer, anlaşmanın Müslümanların o yıl umre yapmadan geri dönmesini şart koşan maddesini kabullenememiş ve peygambere hitâben “Ya Rasulallah! Biz hak üzere düşmanlarımız bâtil üzere değiller mi? Niçin dinimizi aşağı düşürüyoruz?” sorularını yöneltmiş, Hz. Peygamber de kendisinin Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu, O'nun emrine ittibâ edeceğini, Allah'ın peygamberini zâyi etmeyeceğini ifade etmiştir.²⁶¹

Müslümanlar, Hudeybiye'de kendilerine yapılan zulmü kabullenememişler, öyle ki Hz. Peygamber onlara traş olup ihramdan çıkmalarını ve kurban kesmelerini ısrarla emretmesine rağmen harekete geçmemişler, bazı davranışlarıyla peygamberi üzüntüye sevketmişlerdir. Hz. Peygamber, Ümmü Seleme'nin tavsiyesiyle önce kendisi kurban keserek ashâbına öncülük etmiş, onlar da yapılması gerekenleri taklit etmişlerdir.²⁶²

Hudeybiye, her ne kadar Hz. Peygamber ve ashâbını zulme ve haksızlığa maruz bırakan, sabır gerektiren ve kabullenilmesi çok zor bir süreç olsa da netice itibariyle fetih ve zaferle İslâm'ın yayılışına hız kazandıran bir hâdise olmuştur.

Hz. Peygamber karşılaştığı tüm bu zorlukları, Allah'ın yardım ve inâyetine tam bir teslimiyetle bağlanarak aşmıştır. Hz. Peygamber, en zor anlarda bile ümitsizliğe kapılmamış ve neticenin inananların lehine olacağından asla şüphe duymamıştı. Olay, inananların aleyhine olmasına rağmen olayın seyrinin Allah'ın takdiriyle kendi lehlerine çevrilmesinde Allah'a olan sonsuz güvenleri ile gayret ve çabaları büyük oranda etkili olmuştur. Allah Teâlâ bu hadiseyle kendisine inanan ve güvenen kullarının güven, gayret ve çabalarının asla zâyi olmayacağını hatırlatmış olmaktadır.²⁶³ Nitekim Hz. Peygamber de bu hususta burada en güzel tevekkül örneklerinden birini sergilemiştir. Kendisi de ifade ettiği gibi Hz. Peygamber ashâbının itirazlarına ve olayları kabullenememelerine yakînen şahit olmakla beraber

261 Taberî, *Tarihu't-Taberî*, XXI, 301.

262 Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones 3. Baskı, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984, II, 613.

263 Fetih, 48/18-27.

hiçbir zaman Allah'a olan güven ve bağlılığını gösteren inancını kaybetmemiştir. Bu durum onun ve onun yolunu izleyenlerin neticeyi zafere götürecektir nitelikte adımlar atmasını sağlamıştır.

Hicretin altıncı yılında²⁶⁴ Kur'an-ı Kerim'de de tasdik edilen bir husus olarak²⁶⁵ Hz. Peygamber'in ashâbıyla beraber korkusuzca Kâbe'yi tavaf ettikleri, ashâbından bazı kimselerin saçlarını kazıtıp bazılarının kısalttıkları şeklindeki rüyanın akabinde ashâbını bu konuda bilgilendirmesinden sonra onlardan da onay almasıyla birlikte Hudeybiye seferi gerçekleştirilmiştir.²⁶⁶

Musibetler karşısında mü'minler için en iyi sığınak olan sabrı, zorluklar karşısında sessiz ve eli kolu bağlı olarak teslimiyet gösterme şeklinde anlamamak gerekir. Fakir bir kimsenin yahut zulme uğrayan bir mazlumun "bu benim kaderimmiş" deyip fakirlikten yahut zulümden kurtuluş yollarını arama çaba ve gayretinde bulunmamaları sahih tevekkül anlayışıyla uyumsuzdur. Sabretmek, sebepleri ihmal ederek çalışmayı terk etmek değil aksine mücadele etmek demektir.

Dünya hayatında çeşitli imtihanlara tabi tutulan insanoğlu refah ve bolluk içerisinde bir hayat sürdürdüğünde şükürle²⁶⁷; sıkıntı ve musibetler içerisinde bir hayat sürdürdüğünde ise sabırla denir.²⁶⁸ Bu husus âyet-i Kerimede "*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.*"²⁶⁹ şeklinde yer almaktadır. Tüm bu zorluklar karşısında Allah'ın kulundan istediği şey imtihanlarda mücadele edip sabretmesi ve teslimiyet göstermesidir. Nitekim, "*Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz*"²⁷⁰ beyânıyla Allah'tan gelene rıza gösteren bir kalp, yaratıcı böyle olmasını dilediği için bu durumla karşılaştığı ve üzerine düşenin sabretmek olduğu bilinciyle hareket eder.

Sabır, Kur'an'da sadece güzel ve zor bir davranış olarak yer almamış, sabredenlere bu güzel davranışlarının mukâbilinde mükâfatlarının ziyâdesiyle

264 İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 2001, II, 155.

265 Fetih, 48/8.

266 Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 5.

267 Fecr, 89/15.

268 Fecr, 89/16.

269 Bakara, 2/155.

270 Bakara, 2/156.

verileceği²⁷¹ ve kesinlikle teslimiyetin gayret ve çabayla bütünleştiği bir fiil olarak amelin boşa gitmeyeceği de müjdelenmiştir.²⁷²

İnsan, hayatta kimi zaman güç ve iradesini aşan, karşı karşıya kalmak istemediği durumlarla imtihan edilir. Bu durumda mü'min bir kimseden beklenen, istenmeyen durumlarla mücadeleden yılmaması, kendisine lutfedilen hayat nimetini zâyi etmemesi, dünya hayatının fâniliğini ve ahiretin ebediliğini daima akılda tutarak metânetli ve dirençli davranması hülâsâ imanını tehlikeye sevkeden davranışlardan elinden geldiğince uzak durması olacaktır.

Sabrın istenildiği şekilde vuku bulmasında beraberindeki tevekkül inancının büyük önemi vardır. Söz konusu iki kavramın birbirinin tamamlayıcısı olmasının yanı sıra sabrın tevekküle ulaşmada gerekli olduğu ifade edilmiştir.²⁷³ Tevekkül ve sabrın beraber yer aldığı pek çok ayette mü'minlerin tevekkül ve sabır birlikteliğini korumalarının gerekliliği vurgulanmıştır. Bununla ilgili olarak İbrâhim suresinde geçen “Allah, bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O’na tevekkül etmeyelim? Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, yalnız Allah’a tevekkül etsinler.”²⁷⁴ şeklindeki ayet misâl olarak verilebilir.

4. Tefviz-Tevekkül İlişkisi

Bir işi başkasına bırakmak, teslim ve tevdî etmek yani döndürmek²⁷⁵, bir iş hususunda başkasına dayanmak²⁷⁶ manalarına gelen tefviz kelimesi, fe-ve-za ف و ض kökünden gelmektedir. Bir toplulukta sahip olunan malların o toplulukta bulunanlar arasında eşit paylaşılması söz konusu olup aralarında herhangi bir anlaşmazlığın olmadığını belirtmek için مَالُهُمْ فَوْضِي بَيْنَهُمْ "malları, onlar arasında ortaktır" ifadesi kullanılmıştır.²⁷⁷ Yine, işini diğerine bırakan iki kişiden birinin durumunu belirtmek için بَاتُوا فَوْضِي; iki kişinin ortak olduğu mal hususunda anlaşmazlığa düşmeyip tasarrufu birbirlerine bıraktıklarında ise تَفَاوَضَ الشَّرْكَانِ فِي الْمَالِ²⁷⁸ ifadesi kullanılmıştır.

271 Kasas, 28/54.

272 Hûd, 11/115.

273 Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam’da Tevekkül ve Çalışma*, s. 44.

274 İbrâhim, 14/12.

275 Cevherî, *es-Sihâh*, s. 905.

276 İbn Fâris, *Mu’cemü Mekayisi’l-lüga*, IV, 460.

277 İbn Fâris, *Mu’cemü Mekayisi’l-lüga*, IV, 460.

278 İbn Fâris, *Mu’cemü Mekayisi’l-lüga*, IV, 460.

Kök anlamı ve dildeki kullanımları da dikkate alındığında tefviz kelimesinin tevekkül manasını kapsadığı, buna ilaveten tefvizde vekâlet ve tevkîl söz konusu olmadan karşı tarafa itimat ve dayanmanın istemsiz bir şekilde vuku bulduğu söylenebilir. Bu terimlerin kullanımlarına bakıldığında, tefvizde taraflar arasında eşitlik ve enâniyetin olmadığı anlamı mevcutken, tevekkülde bir iş hususunda acziyet söz konusu olduğu için o işin gerçekleşmesinde başkasına dayanma ve güvenme anlamı mevcuttur. Nitekim tevekkülde de işaret edilen bir husus olarak diyebiliriz ki kişi, kendini aciz ve yetersiz hissettiğinde bir başkasına dayanır. Halbuki tefvizde bir başkasına dayanma ve güvenme, güvenen kişinin acziyetinden kaynaklanmaz.²⁷⁹

Tefviz-tevekkül ilişkisi, tasavvuf kaynaklarında bu kavramlardan hangisinin daha kapsamlı ve üstün olduğu şeklindeki değerlendirmelerle ele alınmıştır. Bu değerlendirmeler neticesinde tevekkülün Allah'a güvenme, dayanma ve teslimiyetin temeli olduğu, bu itimatın zirvesinin ise tefviz ve rıza²⁸⁰ olduğu beyân edilmiştir. Tefviz, daha kapsamlı görülmekle beraber tevekkül tefvizin bir dalı olarak ele alınmıştır. Tevekkülde kul acziyetinin farkına varıp işi Allah'a bırakır, tefvizde ise kul acziyet söz konusu olmadan işinin çözüme kavuşmasını Allah'tan ister. Buna göre mufavvızın mütevekkilden daha üstün olduğu söylenebilir.²⁸¹

Tefvizin daha iyi anlaşılması için bazı misâller verilmiştir. Mufavvızın durumu, kendi ihtiyaçlarını giderme hususunda oldukça yetersiz olduğu için bakımını ve ihtiyaçlarını babasına bırakan aciz ve zayıf bir çocuğun durumuna benzetilmiştir. Babasının onun ihtiyaçlarını görüp gözetmesi elbette ki çocuğun kendi işlerini idare etmesinden çok daha iyi olacaktır.²⁸² Burada tefvizin meydana gelmesi acziyetin zorunlu neticesi olması sebebiyledir. Tefvize dair diğer bir misâl de hasta-doktor ilişkisi üzerinden verilmiştir. Tıp ilminin tüm detaylarından haberdar olan, ilminin yanında şefkat ve merhametiyle de şifaya vesile olacak olan bir doktorun mesleğinde mahir ve yetkin olduğuna inanan ve güvenen bir hastanın

279 Gülnur Külünkoğlu, *Kur'an'da Tevekkül*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 33.

280 Mekkî, Ebû Talib Muhammed b. Ali b. Atryye, *Kütü'l-kulûb fî muâmaleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, Terc. ve Yayına Haz. Muharrem Tan, İstanbul, 1999, s. 107.

281 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yay., Ankara, 1997, s. 706.

282 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 706.

durumu tefvize örnek teşkil eder. Nitekim hasta, tedavisi için söz konusu doktora gönül huzuru ile başvuracaktır. Gerekli tüm tedbirler alındıktan sonra kendisine güvenilen bir doktorun görüşlerinden istifade etmek, hasta için isabetli bir yaklaşım olacaktır. Bu misâller, tefviz konusunu aydınlatmakla beraber mufavvızın her şeyin bilgisinin Allah'ın ilmi ve iradesi dahilinde olduğunu, onun yarattığı kullarına karşı çok şefkatli ve merhametli olduğunu bilip buna samimiyetle inandığını, hülâsâ tüm varlığı ile ona bağlanıp bütün işlerini onun takdirine bıraktığını ortaya koymaktadır.²⁸³

Kur'an-ı Kerim'de geçen "*Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a bırakıyorum. Allah elbette kullarını görmektedir.*"²⁸⁴ âyet-i Kerimesinde tefviz kelimesi kullanılmış olup²⁸⁵, ayetteki **أَفْوُضَ** ifadesi müfessirler tarafından çoğunlukla tevekkül, teslimiyet ve bir işi Allah'a bırakmak şeklinde beyân edilmiştir. Müfessirlerden Kurtubî, bu ifadeyi "Allah'a tevekkül ve işi ona teslim"²⁸⁶ manasında ifade etmiştir. Yine Âlûsî (v. 1270/1854) aynı ifadeyi her işin Allah'a tevdi edilip ona sığınılması gerektiğini belirterek "Allah'ın beni her türlü kötülükten koruması için işimi ona bıraktım"²⁸⁷ şeklinde ele almıştır. İbn Âşur, Allah'ın kullarının tüm hallerinden haberdar olmasının tefvize sebep teşkil ettiğini belirtmiş ve bunu "kendi durumumu ve sizin durumunuzu Allah'a bıraktım, muhakkak ki O, herkesin ne yaptığını bilendir." şeklinde beyan etmiştir. Râzî'nin tefsirinin baş kısmında Allah'ın üstünlüğünü ve yüceliğini kabul ederek O'na sığınma ve dayanmanın önemine dair istiâze konusunda yaptığı beyânlar²⁸⁸ da bu ayet için söz konusudur.

Bu beyânlardan da anlaşılacağı üzere tefviz, tıpkı tevekkül gibi kulun herhangi bir amel hususunda ümidini tamamen Allah'a bırakması anlamını da ihtivâ etmektedir.

283 Faruk Karaca, "Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, Erzurum, 1999, s. 238.

284 Mü'min, 40/44.

285 Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *Mu'cemü'l-müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut, ts., s. 638.

286 Kurtubî, *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 318.

287 Âlûsî, Ebü's-Senâ Şehabeddîn Mahmûd b. Abdullah, *Ruhü'l-meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve 's-Seb'i'l-Mesânî*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1987, XIV, 72.

288 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, I, 11-12.

Tefviz ve tevekkülü birbirinin yerine kullanan alimler de olmuştur. Bu alimlerden Taberî, ayette geçen "*Allah'a tevekkül et...*" ifadesini tefsir ederken burada tefviz kelimesine de yer vererek söz konusu ifadeyi, "işini Allah'a bırak" anlamında açıklamıştır.²⁸⁹ Tefsir kaynaklarında tefvizin tevekkülle tıpkı bu misâldeki gibi birbirinin yerine kullanılabilir derecede yakın manalarda kullanıldığı görülmektedir.

Tefviz, tasavvufta; kulun karşılaştığı ya da karşılaşacağı bütün meselelerde ve karşısına çıkan yahut çıkacak olan tüm engellerde Allah'ın yardımına ihtiyaç duyup kalbiyle ve diliyle Allah'ın her şeye gücünün yettiğine inanarak Allah'ın takdirine gönül hoşnutluğu ile razı olması ve isyan etmemesi²⁹⁰ anlamında ifade edilmiştir.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki tefviz ve tevekkül Allah'a itaat, bağlılık ve güvenme hususunda yakın anlamlarda kullanılan iki kelime olmakla beraber aralarında küçük nüanslar bulunmaktadır.

5. Dua-Tevekkül İlişkisi

Sözlükte, "davet etmek, çağırmak, seslenmek, yardım istemek" manalarına gelen dua kelimesi ıstılahta, insanın Allah'ın azameti karşısında acziyetinin farkında olarak, O'nun lütuf ve keremine sığınarak kendisine dünya ve ahirette nimetler bahşetmesi ve üzerindeki sıkıntı ve musibetleri kaldırması için halini arz etmesi ve niyazda bulunması manasına gelmektedir.²⁹¹

Dua, (d-e-a) fiilinden masdar olup Kur'an-ı Kerim'de "*Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sure getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin)*"²⁹² ayetinde de geçtiği üzere yardım talep etmek anlamında kullanılmıştır.²⁹³ Daima ümitvâr olma anlamını da içeren dua, yakarıшта bulunarak

289 Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VI, 431.

290 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 350.

291 İsfahânî, *el-Müfredat*, I, 169, 170.

292 Bakara, 2/23.

293 Beydâvî, Nâsiruddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* (Tefsîrü'l-Beydâvî), Haz. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts, I, 58.

ibadet etme anlamına da gelmektedir.²⁹⁴ Yine duayı, insanla yaratıcısı arasında gerçekleşen bir haberleşme ve iletişim anlamında tanımlayanlar da olmuştur.²⁹⁵

Dua kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçtiği ayetlerde "çağırma, davet, Allah'ın lütfunu dileme, ihtiyaçları arz etme ve ibadet" anlamlarında kullanılmıştır.²⁹⁶

Dua, ayetlerde kimi zaman "*Rabbiniz şöyle dedi: Bana dua edin, duanıza cevap vereyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler aşağılanmış bir halde cehenneme gireceklerdir.*"²⁹⁷ ayetinde de geçtiği üzere Yüce Allah'a niyazda bulunmak, O'ndan talep etmek ve O'na ibadet etmek²⁹⁸ anlamında; kimi zaman "*Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.*"²⁹⁹ ayetinde olduğu gibi yalvarıp yakararak halini arz etmek anlamlarında kullanılmıştır.

Ayetlerde geçen "*Dua edenin duasına cevap veririm*"³⁰⁰ ve "*Bana dua edin, duanıza cevap vereyim*"³⁰¹ ifadelerinden kulun gayret, çaba ve ümit içerisindeki isteklerinin Allah'a ilticâsının ön şartı olduğu anlaşılmaktadır. Ebu İshak duayı, farklı anlamlara gelecek şekilde Yüce Allah'ı birleyerek övmek, Yüce Allah'tan af, bağışlanma ve rahmet gibi dileklerde bulunmak ve sadece dünya yahut hem dünya hem de ahiret için isteklerde bulunmak anlamlarında üç kısma ayırmıştır. O, Yunus (a.s.) hakkındaki "*Zünnûn'u da (hatırla). Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, "Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum.*"³⁰² ayetindeki duanın Yüce Allah'ı takdis etme anlamında olduğunu bildirmiştir. Hz. Peygamber de gam ve keder içerisinde bulunan

---

294 A'raf, 7/55.

295 Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara, 1993, s. 212.

296 Zekeriyâ Efe, *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s. 21.

297 Mü'min, 40/60.

298 Beydâvi, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, V, 61.

299 Bakara, 2/186.

300 Bakara, 2/186.

301 Mü'min, 40/60.

302 Enbiyâ, 21/87.

kimselerin bu duayı yaptıkları takdirde kendilerine icâbet olunacağı haberini vermiştir.³⁰³

Ebu İshak, “...Rabbimiz! Biz, ‘Rabbimize iman edin’ diye imana çağıran bir davetçi işittik, hemen iman ettik. Rabbimiz! Günahlarımızı bağışla. Kötülüklerimizi ört. Canımızı iyilerle beraber al.”, “Rabbimiz! Peygamberlerin aracılığı ile bize va’dettiklerini ver bize. Kıyamet günü bizi rezil etme. Şüphesiz sen, va’dinden dönmezsin.”³⁰⁴ ayetini Yüce Allah’tan af, bağışlanma ve rahmet gibi dileklerde bulunma anlamında; sadece dünyadan bir nasip elde etmek isteyen kimsenin anlatıldığı “...İnsanlardan, “Ey Rabbimiz! Bize vereceğini dünyada ver” diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur.”³⁰⁵ ve iki dünyadan da nasibini almak isteyen kimsenin durumunun bahsedildiği “Onlardan, “Rabbimiz! Bize dünyada iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler de vardır”³⁰⁶ manasındaki ayetleri delil göstermiştir.

Bu ve benzeri dua örnekleriyle Yüce Allah kullarına nasıl dua edeceklerini öğretmiştir. “Ey Rabbimiz!” ilticasıyla başlayan ayetlerin akabinde, dualarında ısrarcı olan inançlı kimselerin karşılaştıkları zulme rağmen³⁰⁷ Allah’a bağlılıklarını sürdürdükleri için amellerinin karşılığını alacakları vurgulanmıştır. Bu husus ilgili ayette, “Rableri, onlara şu karşılığı verdi: “Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim. Sizler birbirinizdensiniz. Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin de andolsun, günahlarını elbette örteceğim...”³⁰⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de “(Ey Muhammed!) De ki: Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!...”³⁰⁹ ayetiyle de ifade edildiği üzere dua, insana değer kazandıran, kul ile yaratıcısı arasındaki iletişimin en anlamlı ifadesidir. Bu bağlamda dua ve yakarıştan uzak ferd ve toplumların, Allah nezdinde bir kıymeti yoktur.

303 Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, IV, 59.

304 Âl-i İmrân, 3/191-194.

305 Bakara, 2/200.

306 Bakara, 2/201.

307 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, IX, 155.

308 Âl-i İmrân, 3/195.

309 Furkân, 25/77.

Kul, Allah'a kimi zaman lisanıyla kimi zaman da hal lisanıyla ilticâda bulunur. Kur'an-ı Kerim'de bu iki hususa işaret eden misaller de mevcuttur. Hz. Eyyüb'ün “*Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisin*”³¹⁰ ilticâsı bahsettiğimiz ilk kısma; Hz. Zekeriyâ'nın da “*Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahset. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin*”³¹¹ şeklindeki yakarışı da ikinci kısma misal olarak verilebilir.

İstenileni elde etmede yalnızca sözlü olarak yapılan duanın değil bilhassa fiili duanın da rolü büyüktür. Bu bağlamda imanı temsil eden samimi bir gönülle yapılan sözlü ve fiili duaların tevekkül için bir ön hazırlık olduğu söylenebilir. Bu sayede sebeplere sarılan bir insan da elinden gelen çabayı sarfettiği için Allah'ın takdir ve tayinine rıza gösterecektir. Hz. Peygamber de imandan hemen sonra tevekkül etmenin gerekliliğine bazı dualarında yer vermiş ve her daim Allah'a dayanmıştır.³¹²

Kur'an-ı Kerim'de duanın, kimi zaman fiilî kimi zaman da sözlü bir fiil şeklinde gerçekleştiğine dair ayetler yer almaktadır. Hz. İbrahim'in ateşe atılmasıyla ilgili hadise, fiilî dua kapsamına dahildir. Söz konusu hadisede Hz. İbrahim, Allah'a olan güven ve teslimiyetiyle fiilî duanın en güzel örneklerinden birini ifa etmiş, onun Allah'ın yardımına dair sağlam itikadı mucizevî bir şekilde “*Ey ateş! İbrahim'e karşı serin ve esenlik ol.*”³¹³ emriyle ilahi yardım ve kurtuluşla muhatap olmasında etkili olmuştur.

Her fiilde olduğu gibi şüphesiz duanın da bir adabı vardır. Bu hususta Kur'an'ın tavsiyesi, yalnızca zor anlarda değil her an korku ve ümit hissiyatı içerisinde duanın sürekliliğini hayatımıza yayma doğrultusundadır. Kur'an'da bu hususa işaret edecek şekilde, “*...Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışırlar, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize dua ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi*”³¹⁴ ayeti zikredilir.

İnsan ile yaratıcı arasındaki iletişimin en samimi göstergesi duadır. Dua, her ne kadar kulun Rabbine ilticâsı olarak tek taraflı bir fiil gibi görünse de yapılan

---

310 Enbiyâ, 21/83.

311 Âl-i İmrân, 3/38.

312 Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahîh*, Daru't-Te'sil, Beyrut, 2014, Kitabü'z-Zühd ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfar, 68.

313 Enbiyâ, 21/69.

314 Enbiyâ, 21/90.

çağrının kabulü yahut reddi de söz konusu olduğundan esasen çift taraflı bir ameldir. Dua, fânî ve güçsüz bir varlığın bâkî ve her şeye gücü yeten bir varlıkla kurduğu iletişimin adıdır. Bu yönüyle insanın aciziyetinin, çaresizliğinin ve zayıflığının farkına varması demektir. İnsan, isteklerini yaratıcısına arz ederken bütün benliğiyle Rabbine güvenerek isteklerinde ısrarcı olup duasının kabul olunacağına inanarak ilticâda bulunur, sebepleri işler, gönlünü Allah'a bağlar.

Kur'an'da, kendilerinin hiçbir isteğini karşılayamayacak oldukları halde Allah'tan başka varlıklardan yardım bekleyip dua eden kimseler, su ağzına ulaşmayacak olduğu halde avuçlarını suya doğru yöneltip yalvaran kimsenin durumuna benzetilmiş, böylece kafirlerin dualarının mutlak suretle Allah nezdinde bir değerinin olmadığı vurgulanmıştır.³¹⁵ Yine ayetlerde kafirlerin duasının boşu boşuna olduğu³¹⁶ ve kendilerine herhangi bir yarar sağlayamadıkları gibi kendilerinden zararı da defetmeye gücü olmayan şeylere tapınmanın dalaletin en zirve noktası olduğu³¹⁷ hususlarına da değinilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'deki "*İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecedir.*"³¹⁸ ayetinde, insanın aceleci yönüne dikkat çekilerek onun hayrı arzuladığı gibi şerri de arzuladığına değinilir. Mü'min bir kimseden beklenen doğru davranış ise, mükafatı ister gibi başına gelebilecek felaketlere dua etmek değil, bilakis sabır ve ihtiyatla hayra dua etmesi ve salih amelle hayırlı işlere çağırması olacaktır.³¹⁹ Elmalılı'nın buradaki "insanın amelleriyle azabı davet etmesi" şeklindeki görüşü önemlidir. Bu hususa işaret edecek misalleri çoğaltmanın mümkün olduğunu ifade ederek insanın şerri davet etmesine; zarara sebebiyet vereceğini bildiği halde buzlu yolda trafiğe çıkması, aşırı hız yapması yahut depreme dayanıklı olmayan bir yere ev inşa etmesi misal olarak verilebilir.

Allah, sünnetullah gereği birtakım bela, hastalık ve musibet gibi yollarla kullarını imtihan eder. Bu ve benzeri imtihanlarla muhatap olan insanın izleyeceği yol, öncelikle başa gelmesi istenmeyen bu tür durumlara karşı önceden tedbir almak

---

315 Ra'd, 13/14.

316 Mü'min, 40/50.

317 Hac, 22/12-13.

318 İsrâ, 17/11.

319 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 294.

ve tüm bunlara rağmen hastalık yahut musibet geldiğinde de sabırla çözüm yollarını aramak olmalıdır.

İnsanın hayattaki istek ve arzuları çeşitlilik arzeder. Kimin neye ihtiyacı varsa onun Rabbine ilticâsı da o yönde olacaktır. İşte duaya dahil olan mevzulardan biri de sağlıktır ki hasta olan bir kimsenin şifaya kavuşmak için dua etmesi kaçınılmazdır. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa verilebilecek en iyi misal, Hz. Eyyüb'ün yaşadıkları neticesinde Rabbine olan ilticâsıdır. Söz konusu ayet şu şekildedir: “*Eyyüb'ü de hatırla. Hani o Rabbine, “Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisin” diye niyaz etmişti. Biz de onun duasını kabul edip kendisinde dert namına ne varsa gidermiştik. Tarafımızdan bir rahmet ve kullukta bulunanlar için de bir ibret olmak üzere ona ailesini ve onlarla beraber bir mislini daha vermiştik.*”³²⁰

Seyyid Kutub, ayette de geçtiği üzere Hz. Eyyüb'ün halini Allah'a arz etmesini “*ben derde uğradım*” sözüyle yetinerek ifade etmesi ve yine Rabbine “*Sen ise merhametlilerin en merhametlisin*” şeklinde hitab etmesi üzerinde durur. O, Hz. Eyyüb'ün içerisinde bulunduğu halden kurtulma isteğini lisanıyla dile getirmeme çabasını sabrının genişliğine ve Allah'a olan saygı ve edebine dayandırmıştır. Nitekim Hz. Eyyüb, muhatap olduğu imtihanın zorluklarına karşı asla isyankar bir tutum sergilememiş, kamil manada imanını muhafaza ederek “üf!” bile dememiş, Kur'an'a da konu olacak şekilde Rabbinden gelen imtihanı, örnek bir sabırla karşılamıştır. Hz. Eyyüb, her şeyi gören ve bilen, başına gelen bu imtihanı kendisine veren Rabbine sonsuz güven ve teslimiyet içerisinde tevekkül etmiş³²¹, başına gelenlerden asla şikayetçi olmamış, neticede Allah, hal lisanıyla edilen yakarışa icâbet ederek ona şifa vermiştir.

Kur'an-ı Kerim'deki “*(Ey Muhammed!) Kulumuz Eyyüb'ü de an. Hani o, Rabbine, ‘Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu’ diye seslenmişti. Biz de ona, ‘Ayağımı yere vur! İşte yıkanacak ve içecek soğuk bir su’ dedik.*”³²² ayeti de şifanın Allah'ın var ettiği sebepler vasıtasıyla gerçekleştiğine işaret etmektedir.

320 Enbiyâ, 21/83-84.

321 Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IIX, 59.

322 Sâd, 38/41-42.

İbn Kesîr, Hz. Eyyüb'ün suyu içtikten ve bu suyla yıkandıktan sonra tamamen şifaya kavuştuğunu beyan eder.³²³ Şunu da ifade etmek gerekir ki Eyyüb (a.s.)'in söz konusu duayı, hastalandığı ilk anda mı yahut şifaya kavuşmak için tüm vesilelere başvurduktan sonra mı yaptığı hususunda net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Fakat, peygamberlerin insanlığa örnek şahsiyetler olmalarından da yola çıkılarak sıradan insanlara yol göstermeleri söz konusu olduğundan tüm sebeplere başvurduktan sonra Allah'a tevekkül ettikleri yönündeki bir görüş daha isabetli olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin ve bazı mü'min kimselerin hayatlarından çeşitli dua örnekleri yer alır. Bunlara; sabır peygamberi olarak bilinen Hz. Eyyüb'ün³²⁴, ilk insan Hz. Adem ve eşi Hz. Havva'nın³²⁵, iffetiyle ön plana çıkan Hz. Yusuf'un³²⁶, yoldan çıkmış bir kavmi dine davet eden Hz. Musa'nın³²⁷, yaşlı ve çaresizlik içerisinde olan Hz. Zekeriyya'nın³²⁸, ideal manada iman eden bir kadının nasıl dua etmesi gerektiği hususunda mü'minlere örnek olan Hz. Zekeriyya'nın hanımının duası³²⁹ ve ölümünden sonra din kardeşinin arkasından hayır duada bulunan kimsenin duası³³⁰ misal olarak verilebilir.

Hz. Peygamber'in hadislerinde de duanın insan hayatında vazgeçilmez bir fiil olduğu vurgulanmaktadır. O, Allah katında duadan daha değerli bir şey olmadığını bildirmiştir.³³¹ Dua, hadislerde ibadet olarak³³² ön plana çıkmasının yanında kulluğun özü olarak da nitelendirilmiştir.³³³ Yine Hz. Peygamber'in günde yüz yahut yetmiş defa Allah'a tevbe ve istiğfarda bulunduğu da nakledilmiştir.³³⁴

Hz. Peygamber'in gerek evden çıkarken gerek hastalanınca gerek musibetlerle karşı karşıya kalınca gerek dualarında³³⁵ tevekkül ettiğine dair

323 İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VII, 74.

324 Enbiyâ, 21/83-84.

325 A'raf, 7/23.

326 Yûsuf, 12/33.

327 Tâhâ, 20/25-35.

328 Meryem, 19/4-6.

329 Âl-i İmrân, 3/35-36.

330 Haşr, 59/10.

331 Tirmizî, Dua 1.

332 Tirmizî, Dua 1.

333 Tirmizî, Dua 1.

334 Nevevî, *Riyâzû's-Sâlihîn, Dâru'l-Me'mûn*, Beyrut, 1989, s. 24.

335 Buhârî, Teheccüd 2.

uygulamalar aktarılmaktadır.³³⁶ Hz. Peygamber'in "*Ey insanların Rabbi olan Allah'ım! Hastalığı giderip, şifa ver! Sen şifa vericisin. Sen'den başka şifa verici yoktur. Hiçbir hastalık bırakmayacak şekilde şifa ver!*"³³⁷ şeklinde yaptığı dua, duada tevekkül ve teslimiyetin önemine örnek olarak zikredilebilir. Söz konusu hadislerde tevekkülün gerçekleşmesi için gayretin gerekliliği vurgulanmıştır.

Hz. Peygamber'in de sözüyle "*ibadetin özü*" olarak önemi vurgulanan dua, müslümanın hayatıyla bütünleşen bir amel olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek lisan gerekse hal diliyle kulun, istek ve beklentilerinin gerçekleşmesi yönünde üzerine düşen görevi yerine getirdikten sonra duanın kabulü için Allah'a ilticâ etmesi ve Allah'ın takdirinden razı olması, teslimiyetin en güzel ifadelerinden biridir. Bu durum, dua-tevekkül ilişkisinde duanın kabulü/reddinde Allah'ın takdirinin öncelikli olduğu ve kulun gayret ve çabasının da isteklerin gerçekleşmesinde etkili olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber, tevekkülü hayatında merkeze koymuş ve uygulamalarıyla da mü'minlere örnek olmuştur. Rasûlullâh'ın "*Allah'ım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim, yüzümü, gönlümü sana çevirdim. Sen'in yardımınla düşmanlara karşı mücadele ettim. Allah'ım! Beni saptırmandan yine Sana, Sen'in büyüklüğüne sığınırım. Sen'den başka ilah yoktur. Ölmeyecek, diri yalnız Sen'sin. Cinler ve insanlar hep ölümlüdür*"³³⁸ şeklindeki duasını dilinden düşürmemesi; yine eve girip çıkarken, yatıp kalkarken vs. her türlü işinde Allah'a güvenmesi onun tevekküle verdiği önemi ifade eder niteliktedir.³³⁹

Dua, istek ve arzuların yaratana ilticâsı olmakla birlikte stres, kin, nefret, nifak, kalp katılığı gibi manevi hastalıkları önleyen ve inananların gönüllerine şifaya vesile olan bir fiildir. Bu manada Kur'an, iman, azim ve irade, duanın en etkili yardımcılarıdır. Fakat şifaya vesile olmada yalnızca manevi unsurlara değil, tedavi yollarını arama ve ilaç kullanma gibi maddi unsurlara da ihtiyaç vardır.

---

336 Buhârî, Tevekkül 15.

337 Buhârî, Kitabü'l-Merda, V, 2147.

338 Müslim, Zikir 75.

339 Tirmizî, Daavât 35.

6. Rızık-Tevekkül İlişkisi

Sözlükte “bağış, azık, nasip, yenilen, içilen, faydalanılan şey”³⁴⁰ manalarına gelen rızık kelimesi, dini bir terim olarak “Allah’ın yaratmış olduğu canlıların istifadesine sunduğu yeme, içme ve her türlü imkan”³⁴¹ manasında kullanılmaktadır. Rızık, Kur’an’da “Razeka” fiiliyle geçmekte olup kimi yerde rızıklandırdık, kimi yerde rızıklandırır, kimi yerde rızıklandırdı manalarında karşımıza çıksa da doğrudan ya da dolaylı olarak rızıklandırma tamamen Allah’a aittir. Kur’an’daki ayetlerde de ifade edildiği üzere tüm canlıların rızıkını veren şüphesiz Allah Teala’dır.³⁴² Hâlık ve Râzık olan Allah, Kur’an’da da rızık verenin mutlak suretle kendisinin olduğunu ve rızıkın insan yahut putlardan umulmaması gerektiğini vurgulamıştır.³⁴³ Nitekim rızıkın Allah’tan başka varlıklara atfedilmesi tevhidi tehlikeye düşürecektir.

Kur’an’da tüm olayların gerçekleşmesinde nihai irade ve takdir yetkisinin Allah’a ait olduğu ifade edilir. Bu bağlamda rızık arayışında bulunan bir kimse, üzerine düşen görevi yerine getirdikten sonra rızık, Allah’ın takdir ettiği şekilde kendisine verilir.

Rızıkta aslolan faydalanmaktır ki, dini ve dünyevî anlamda faydalanılan şeylerin bütünü (mal, ilim, marifet, çalışma vs.) rızık kapsamında değerlendirilmiştir.³⁴⁴ Mal-mülk, aile, ilim, evlat gibi hususlar kendilerinden istifade edilmediği takdirde rızık dahil değillerdir.³⁴⁵

Allah’ın insanı rızıklandırmasından kasıt, esasen onların yaşamlarını sağlamaları için tüm rızıkları yeryüzünde var etmesidir. Rızık daralması, genişlemesi yahut yaratılanlar arasında taksim edilmesi gibi hususlar da insanın doğuştan ya da sonradan kendilerine Allah tarafından verilen kabiliyet ve yönelimler yardımıyla gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle, Allah kullarından rızık temin etmelerini istemiştir ki insanların kendi tercihleriyle rızık elde etmelerinde sebeplere

340 Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1989, s. 838.

341 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 1636.

342 Hûd, 11/6; Yûnus, 10/31.

343 Nahl, 16/73, Yûnus, 10/31.

344 Zülfikar Durmuş, “Kur’ân Bağlamında İman-Rızık İlişkisi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 4, 2003, s. 587.

345 Durmuş, “Kur’ân Bağlamında İman-Rızık İlişkisi”, s. 587.

sarılmaları, Allah'ın onların gayretleri sayesinde kendilerine yardım etmesi rızıklandırılmalarında etkili olmaktadır.

Kur'an-ı Kerimde rızıkla ilgili ayetlerin birbiriyle ilişkisi ve ifade ettiği mana göz ardı edildiğinde rızık verenin "Allah" olduğu bilgisinin merkeze alınması, determinist bir yaklaşıma sebebiyet verecektir. Fakat insanın çalışmasının bir şey ifade etmediği, rızıkının önceden belirlendiği, sebepleri yerine getirirse de getirmese de neticenin belli olup değişmeyeceği şeklinde ifade bulan determinist yaklaşım Kur'an'da insana dayandırılan kesb (kazanç/emek) anlayışıyla tezat teşkil etmektedir.³⁴⁶

Kaderle ilgili bir mesele olarak insan fiilleri iki kısma ayrılır. Bunlardan birisi, irade ve seçim hürriyeti olmaksızın gerçekleşen ızdırârî (zorunlu) fiiller; diğeri ise irade ve seçim hürriyeti ile gerçekleşen ihtiyârî (iradeli) fiillerdir.³⁴⁷ Bu bağlamda insanın doğacağı yeri, anne-babasını, fiziki vasıflarını seçme yetkisinin bulunmaması ızdırârî kader; cüz'î iradesiyle kendisine tercih hakkının sunulduğu fiillerinde ve hâssaten konumuzla da ilintili olarak rızık elde etme çabasının rızık daralması yahut genişlemesi hususlarını da gündeme getirecek şekilde karşımıza çıkması, maddî-manevî yeteneklerin, coğrafî ve kültürel etkenlerin de bunda yeri olması, ihtiyârî kader kapsamında değerlendirilen mevzulardandır.

Rızık daralması/eksilmesi yahut genişlemesinin/artmasının konu edildiği ayetleri müfessirlerin çoğu imtihan kapsamında değerlendirmişlerdir. Onlar, görüşlerini temellendirmede "*İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğu, ona bol bol nimetler verdiği, "Rabbim bana ikram etti" der. Ama onu deneyip rızıkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der.*"³⁴⁸ ayetini misal olarak vermişlerdir.³⁴⁹

346 Bkz. Ahmet Coşkun, "Rızık Elde Etmede Kesbin Rolü ve Önemi", *EÜİFD*, Kayseri, 1996, sayı: 9, s. 9-21.

347 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, s. 145.

348 Fecr, 89/15, 16.

349 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, terc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, 1996, III, 1268.

Kur'an-ı Kerim'de rızık kelimesi; iman, amel, şükür, helal-haram, infâk, israf, iyi-kötü, yeme-içme, giyinme, faydalanma, kazanma, fakirlik-zenginlik gibi pek çok kavramla bağlantılı olarak ele alınmıştır.³⁵⁰

Rızık, ayetlerde imandan sonra bahsedilen ve imanla iç içe olan mevzulardan biri olmuş, böylece tevhid-rızık ilişkisinin önemi vurgulanmıştır.³⁵¹ Ayetlerde, Allah'a saygı duyma ve emirlerine itaat etmenin³⁵² rızık artırdığı beyan edilmiştir.³⁵³

Günah ve hatalardan pişmanlık duyarak tevbe etmenin ve “*Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınmanındır*”³⁵⁴ ayetinde de belirtildiği gibi ibadetle hemhal olmanın rızık bollaşmasına vesile olduğu beyan edilmiştir.

Kur'an'da rızıkın iman ve amel bütünlüğü sayesinde arttığına işaret eden ayetlerin yanı sıra, inkârın/nankörlüğün rızık azalmasına zemin teşkil ettiğini vurgulayan ayetler de mevcuttur. İnkârın rızık daraltılmasına sebep olduğuna işaret eden ayetlerin birinde, “*Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz*”³⁵⁵ ifadeleri yer almaktadır.

Rızık daraltılması ile ilgili ayetler Kur'an'ın bütünlüğü göz ardı edilerek yorumlandığında rızık daraltılmasına; nimetlere karşı nankörlük, Allah'ı anmaktan uzaklaşma, zulüm ve sahip olunan nimetlerden dolayı şımarıklık gibi durumların sebep olduğu ileri sürülse de ilgili ayetler Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde değerlendirildiğinde bu şekilde bir mananın yerinde olmadığı görülecektir. Nitekim Kur'an, “*Rabbinin lütfundan her birine; onlara da, bunlara da verimiz. Rabbinin lütfu (hiç kimseye) yasaklanmış değildir*”³⁵⁶ ve “*İnsan için ancak çalıştığı vardır*”³⁵⁷

350 Durmuş, “Kur'ân Bağlamında İman-Rızık İlişkisi”, s. 587.

351 A'raf, 7/96.

352 Nahl, 16/97.

353 Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, İstanbul, 1984, I, 292.

354 Tâhâ, 20/132.

355 Tâhâ, 20/124.

356 İsrâ, 17/20.

357 Necm, 53/39.

ayetlerinde de görüldüğü üzere tüm insanların nesnel değerler karşısında eşit olduğu gerçeğine işaret eder.³⁵⁸

Rızkın daraltılmasına, iman edildiği halde nankörlük etme ve Allah'ın nimetlerine şükretmemenin sebep olarak gösterilmesinin aksine imanın bu hususta şart olmadığını, mü'minin de kafirin de rızkının daraltılabileceğini savunan bir görüş de söz konusudur. Bu hususun imanla bağlantısının olmadığı, "*Hani İbrahim, 'Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır'*" demişti. Allah da, "*inkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!*"³⁵⁹ ayetiyle temellendirilir.³⁶⁰

Hz. İbrahim, eşi Hacer annemizi ve oğlu İsmail (a.s.)'ı kurak, tarıma elverişsiz ve kimsenin olmadığı bir vadi olan Mekke'ye bırakırken burayı güvenli kılması ve iman edenlere çeşitli nimetler bahşetmesi için Allah'a niyazda bulunmuştur. Hz. İbrahim'in buradaki niyazı, dikkat edilirse yalnızca iman edenler hakkındadır. Onun, nimetlendirilmeyi yalnızca iman edenlere hasretmesi, "*Bir zaman Rabbi İbrahim'i birtakım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: 'Ben seni insanlara önder yapacağım'. İbrahim de, 'Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!) demişti. Bunun üzerine Rabbi, 'Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz' demişti.*"³⁶¹ ayetine dayandırılmıştır. Fakat her ne kadar Hz. İbrahim'in isteği bu yönde olsa da Allah Teala, kafirlerin de rızıklandırılacağını bildirmiştir. "*De ki: 'Şu göklerdeki ve yerdekiler kimindir?', 'Allah'ındır' de. O, merhamet etmeyi kendine gerekli kıldı. Andolsun sizi mutlaka kıyamet gününe toplayacak. Bunda hiç şüphe yok. Kendilerini ziyana uğratanlar var ya, işte onlar inanmazlar.*"³⁶² ayetlerinde de ifade olunduğu gibi Allah Teala ahlakı, kişiliği, dini anlayışı vs. ne olursa olsun tüm yaratılanları şefkat ve merhameti sayesinde rızıklandıracağını beyan etmiştir.

358 Durmuş, "Kur'an Bağlamında İman-Rızık İlişkisi", s. 590.

359 Bakara, 2/126.

360 Durmuş, "Kur'an Bağlamında İman-Rızık İlişkisi", s. 590.

361 Bakara, 2/124.

362 En'am, 6/12.

İster mü'min ister kafir olsun rızık elde etmede tüm yarattığı varlıklar için rızık teminini kolaylaştıran, sebepleri var eden ve kendilerine sunulan vesileleri rızık temininde değerlendiren kimselere neticede gayretlerinin mükafatının verileceğini müjdeleyen, şüphesiz Allah'tır. Bu, sünnetullah'ın bir gereğidir.³⁶³ Dolayısıyla Allah; zengin-fakir, isyankar-itaatkar, kafir-mü'min, kadın-erkek ayrımı yapmaksızın gereğini yerine getiren kullarına Rezzâk isminin de bir gereği olarak³⁶⁴ rızık yollarını açar.³⁶⁵ Bu hususa, “*Rabbinin lütfundan her birine; onlara da, bunlara da veririz. Rabbinin lütfu (hiç kimseye) yasaklanmış değildir.*”³⁶⁶ ayeti de kaynaklık eder.

Allah'ın rahmeti, yaratmış olduğu tüm kulları kapsamaktadır. Bu bağlamda mü'min-kafir demeden ilahi rahmetin tecellisi olarak insanın istifadesine sunulan her türlü nimet, imkan, bilmediklerini öğrenme yeteneği, yeryüzünün halifeliği, hataen işlenen bir kötülüğün ardından yapılan tevbenin kabulü gibi hususlar geniş manada kulların rızıklandırılmasına örnek mahiyetindedir.³⁶⁷

Kur'an'da, insanın hayatını idame ettirebilmesi için çalışmasının hem dini bir görev olarak mecburi olduğu hem de maddi anlamda istifade edebilmesi için rızık temin amacıyla gayret etmesi gerektiği, çalışanlara mükafatlarının mutlaka verileceği, çalışan bir kulun aynı zamanda dünyadan da bir pay elde edeceği hususları hatırlatılır.³⁶⁸

Müfessirler, çalışmanın teşvik edildiği ayetlerden biri olan “*İnsan için ancak çalıştığı vardır*”³⁶⁹ ayetini, maddi-manevi anlamda insanın çabasının gerekli olduğu ve bu çabanın asla boşa gitmeyeceği manasında yorumlamışlardır. Bu bağlamda emek ve çaba olmadan rızık temini mümkün değildir. İnsanın çalışması ise Kur'an'da, “kesb”³⁷⁰ ve “salih amel (faydalı iş)”³⁷¹ terimleriyle ifade edilmiştir.

363 Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul, 1980, s. 135.

364 Hicr, 15/20.

365 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, IX, 175-176.

366 İsrâ, 17/20.

367 Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, IV, 77.

368 Nisâ, 4/32.

369 Necm, 53/39.

370 Nisâ, 4/32.

371 Enbiyâ, 21/94.

İnsanın yeryüzünde rızık arayışı bağlamında çaba ve gayretinin önemini vurgulayan ayetlerin birinde; “*Allah, rahmetinden ötürü geceyi içinde dinlenesiniz; gündüzü de, lütfundan isteyesiniz ve şükredesiniz diye sizin için yarattı*”³⁷² buyrulmaktadır. Bu ve aynı manaya işaret eden ayetlerin tümünde insanın Allah’ın lütfundan rızıkını araması ve kendisine verilen nimetleri yararlanılabilecek konuma getirmesi hususu ön planda olmuştur.³⁷³ Dolayısıyla yeryüzünde işlenmemiş, yalın halde verilen nimetlerin dokuma, toplama, işlemden geçirme, pişirme gibi yollarla kullanılabilir hale getirilmesi yine insana verilen bir vazifedir.

Mâtürîdî, şirki yok edip tevekkülü ön plana çıkarmada yahut ahiret ve nübüvvet mevzularını ispatta bol veya kıt rızık benzetmesinden yararlanır.³⁷⁴ Nitekim müşriklerin, kendilerine gönderilen peygamberin beşer oluşunu kabullenemeyip peygamberin muhakkak beşerden seçileceğini bilmeleri halinde buna kendi içlerinden belirleyecekleri mevki sahibi iki kişiden birinin -ki bu kimseler Velid b. Muğire ve Urve b. Mesûd’dur- peygamberliğe daha uygun olacağını söylemelerinin akabinde Allah Teala, müşriklerin tepkilerine karşılık, “*O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O’na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O’nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”³⁷⁵ ayetini indirerek nasıl ki peygamberlik insanlar arasında O’nun dilediği kimseye verdiği bir görev oluyorsa, dilediği insana dilediği şekilde bol rızık vermesi yahut eksiltmesinin de benzer şekilde olacağını bildirmiştir.³⁷⁶

İmam Mâtürîdî, “*...size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin ve Allah’a şükredin*”³⁷⁷ ayetinde geçen ifadenin ruha hoş gelenin tercih edileceğine ve bunun aynı zamanda yenilecek şeyler için de geçerli olabileceğine delil olduğuna işaret etmiştir.³⁷⁸

---

372 Kasas, 28/73.

373 Bakara, 2/198; İsrâ, 17/12.

374 Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünneti*, Thk: Fatıma Yusuf el-Haymi, Müessesetü’r-Risalet-i Naşirun, Beyrut, 2004, III, 102.

375 Rûm, 30/27.

376 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, IV, 44-45.

377 Bakara, 2/172.

378 Mâtürîdî, *Te’vîlât*, III, 119.

İmam Mâturîdî, “...kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”³⁷⁹ ayetinde geçen rızık “kendisiyle güç elde edilen ve beslenen şey” manasında tanımlayarak sadece yenilen içilen şeylerin değil, yiyip içmeye vesile olan organların gücünün de rızık kapsamında olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰ Mâturîdîler ve Eş’arîler, mülk yahut helal-haram olması dikkate alınmaksızın kendisinden faydalanılan her şeyin rızık kapsamında olduğunu savunmuşlardır.³⁸¹

Mu’tezile, rızık yalnızca meşru dairede sahip olunan şeyler manasında değerlendirirken haramın rızık kapsamında olmadığını; Ehl-i sünnet ise rızık, kendisiyle faydalanılan şey manasında helal yahut haram olmasının rızık kapsamına aykırı olmadığını savunur. Söz konusu görüşler değerlendirildiğinde üzerlerinde herhangi bir mülkiyet hakkı bulunmayan çocuk ve hayvanların da rızıklandırıldığı ve yaşadığı süre zarfında haram yiyen bir kimsenin de rızıklandırılmamasının mümkün olmadığından hareketle Mu’tezile’nin “haram, rızık değildir” görüşü tenkit edilmiştir.³⁸²

“Haram rızık değildir” görüşü, Mâturîdî alimlerinden Nureddin Sabuni tarafından tenkit edilmiştir. O, helal-haram fark etmeksizin insanın yediği her şeyi rızık kapsamında değerlendirmiştir.³⁸³ Yine Ebu’l-Hasen el-Eş’ari de Allah’ın her şeyin sahibi olduğundan hareketle O’nun, yarattıklarını helal-haram söz konusu olmaksızın rızıklandırıldığını savunur. Ona göre haram, rızka dahil edilmediğinde haram yiyenlerin başkası tarafından rızıklandırıldığı düşüncesi ortaya çıkar. O, bu şekildeki bir düşüncüyü Allah’a küfür olarak nitelendirir.³⁸⁴

İmam Mâturîdî, “Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın...”³⁸⁵ ayetini tefsir ederken, sahip olunan malı, çalışılıp kazanılan ve çalışmadan elde edilenler şeklinde iki kısma ayırmıştır. O, ayette geçen kesb kelimesini kazanç sağlamayı ifade eden iktisâb

379 Bakara, 2/3.

380 Mâturîdî, *Te’vîlât*, I, 15.

381 Mâturîdî, *Te’vîlât*, I, 15.

382 Ahmet Coşkun, “İmam Mâturîdî’nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri”, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü*, Yayın No: 6, Kayseri, 1986, s. 169.

383 Şerafeddin Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yayınevi, Erzurum, 1977, s. 241.

384 Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 242.

385 Bakara, 2/267.

kelimesiyle beyan ederken rızık elde etmede kulun çaba ve gayretinin rolünü ön plana çıkarmıştır.³⁸⁶ Yine o, “*O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır*”³⁸⁷ ayetinin gündüzün bir kazanç, geçim ve rızık kazanma için fırsat olduğuna ve insanların bu zaman diliminde rızık temini için gayret sarf etmeleri gerektiğine delalet ettiğini ifade eder.³⁸⁸

Mâturîdî, “*Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah’a ait olmasın. Her birinin (dünyada) duracakları yeri de, (öldükten sonra) emaneten konulacakları yeri de O bilir. Bunların hepsi açık bir kitapta (Levh-i Mahfuz’da yazılı) dır*”³⁸⁹ ayetini de Allah’ın rızık yoktan var ettiğine ve kulların rızıkını aramaları gerektiğine delil kabul eder.³⁹⁰

Eşyanın sebeplere bağlı olarak gerçekleştiği hususu, “*Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, ‘İsteyerek veya istemeyerek gelin’ dedi. Her ikisi de, ‘İsteyerek geldik’ dediler*”³⁹¹ ayetiyle de sabittir. Yine rızık temininde kula düşen görevin, kazanç yollarına yönelmenin gerekliliği, “*Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah’ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz*”³⁹² ayetiyle beyan edilmiştir.

Mü’minlerin yolunu aydınlatmada hadislerin önemi büyüktür. Bu anlamda, Hz. Peygamber’in hayatından rızık-tevekkül ilişkisine misal olabilecek uygulama ve tavsiyeler de mevcuttur.

Hz. Ömer’in rivayet ettiği, “*Eğer Allah’a hakkıyla tevekkül etseydiniz, kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de rızıklandırır. Onlar sabahleyin aç olarak çıkarlar ve tok olarak dönerler*” şeklindeki hadis³⁹³, tevekkülün rızıkla irtibatı bağlamında en çok müracaat edilen hadislerdendir.

Hadiste kuşların sabahleyin aç olmalarına vurgu yapılarak rızık elde edip karınlarını doyurmak için öncelikle kendi çaba ve gayretleriyle hareket etmelerinin

386 Mâturîdî, *Te’vîlât*, I, 225, 226.

387 Furkân, 25/47.

388 Mâturîdî, *Te’vîlât*, III, 506.

389 Hûd, 11/6.

390 Mâturîdî, *Te’vîlât*, II, 509.

391 Fussilet, 41/11.

392 Cumâ, 62/10.

393 Tirmizî, Zühd 33.

gerekliliğinden, sonrasında ise Allah'ın kendilerini rızıklandırdığından bahsedilir. Kuşların rızık elde etmede pasif davranmayıp gayret etmeleri, mü'minleri doğru tevekkül anlayışına yönlendirmede yerinde bir misal olmuştur.

Hadiste konu edinilen kuşların, rızık elde etmede herhangi bir arayışa koyulmadan önce tevekkül ettikleri, hatta bu halin gün boyunca var olduğu şeklindeki bir görüş de beyan edilmiştir.³⁹⁴

Gerek ayetlerde gerek hadislerde emek sarf edilmeden rızık elde etmenin ve rızık-çalışma ilişkisinde mutlak olarak aynı yönde rakamsal bir karşılığın mümkün olmayacağı vurgulanmaktadır. Allah'ın takdirine mutlak manada itimat eden bir kimsenin tamamen cebrî bir yaklaşım sergilemesi doğru tevekkül anlayışı için ne kadar uygun değilse; bunun tam tersi olacak şekilde neticeye dair tüm kontrolün kula ait olduğunu varsayan bir yaklaşım da uygun olmayacaktır. Kul, rızıkını kazanma yolunda emek sarf eder, dilediği rızıkı elde etmek için tevekkül eder, neticede yaratıcı, kulun rızıkını takdir eder. Temelde emeğe göre değil de ilahi takdirin taksimine göre şekillenen rızık, kulların şükür ya da isyan arasında denendikleri imtihan vesilelerinden biri olarak vuku bulmaktadır. *“Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah, her şeye bir ölçü koymuştur.”*³⁹⁵ ayetinde de mutlak manada rızık verme yetkisinin yalnızca Allah'a ait olduğu gerçeği ifade edilmiştir.

Kur'an'da, *“Yeryüzündeki bütün canlıların rızıkı Allah'a aittir.”*³⁹⁶ ayetiyle canlıların rızıklarının garanti edildiği ifade edilmektedir. Fakat rızık verenin Allah olduğuna inanarak çalışmayı terk etmek de doğru değildir. Rızıkın garanti edilmesinden kasıt; Allah'ın rızıkı yaratması, insanı rızıkla meyledecek şekilde yaratması ve canlılara rızıktan faydalanma yollarını öğretmesidir. Rızık elde etmede bu üç husus şarttır.

Tüm canlılar, Allah'ın onlara verdiği rızık ihtiyacıyla rızık elde etmek için sebeplere başvururlar, Allah da onların rızıklarını takdir ve tayin eder. Bu sebeple insan, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdikten sonra güven duygusu içerisinde

394 Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, s. 106.

395 Talâk, 65/3.

396 Hud, 11/6.

sahih bir imanla Allah'a tevekkül eder. Tevekkülde aslolan rızka ihtiyaç duyulduğu anda değil rızık temini için çaba ve gayretten sonra yapılmış olmasıdır.

Rızıklanma, her ne kadar çalışmaya güç yetirenler için söz konusu olsa da insanlardan ihtiyar kimseler, anne karnında ve doğmuş çocuklar çalışıp kazanmaktan acizdirler. Bu sebeple bu durumda olanların rızıkları gerek biyolojik gerek dini bir yükümlülükle başkaları tarafından karşılanmaktadır. Yaşlı ve hasta olan kimselerin rızıklarını evlat ve yakınları temin ederken anne karnındaki çocuğun rızık anneye bağlanmıştır.³⁹⁷

Bütün bunların yanında rızık talep etmenin haram olduğunu savunanlar da olmuştur. Bu düşünceye hakim olanlar her durumda rızık talepten uzak durmayı vacip olarak nitelendirmişlerdir. Çünkü onlara göre rızık talebinde bulunmak, tevekkülün terkine ve Allah'ın vaad ettiği rızıktan şüpheye sebep olmaktadır. Onların düşüncesine göre fırından ekmek almak ve yiyeceğe el uzatmak bile tevekküle manidir.³⁹⁸ Bu görüşe sahip olanların düşüncelerinin sahii tevekkül-rızık ilişkisi bağlamında doğruluk payı yoktur. Çünkü tevekkül için öncelikli şart, rızık talep etmek ve temini için çalışmaktır.

Rızık, Allah'a iman ve şükür ile irtibatlı bir mevzudur. Rızık kul için yaratan, kulun ona ulaşmasına imkan veren Allah'tır. İnsan, kendisini nimetlendiren Rabbine karşı imanını muhafaza eder, sebepleri ifa ettikten sonra tevekkül eder Allah'a güvenirse Allah da onun bu güven ve samimiyetini boşa çıkarmayacaktır.

7. Ecel-Tevekkül İlişkisi

Arapçada "e-c-l" kökünden masdar olan "ecel" kelimesi, gecikmek ve geciktirmek manalarına gelmektedir. Yine ecel kelimesi sözlük anlamı itibariyle "vade, müddet, ömrün sonu, dünya hayatının son bulması, ölüm, belirli bir süre, canlıların ölümü için tayin edilmiş an";³⁹⁹ ıstılahta ise "Allah'ın her canlıya takdir ettiği hayat süresi ve bu sürenin bitimi olan ölüm vakti" anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁰

Kur'an'da müştaklarıyla birlikte pek çok yerde geçen ecel kelimesi, çoğunlukla sözlük anlamına uygun olarak süre ve müddet anlamlarındaki

397 Mevsilî, *el-İhtiyar lita'lili'l-muhtar*, Beyrut, 1951, IV, 10-13.

398 Kadi Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen, *el-Muğni fi Ebvabi't-tevhid ve'l-Adl*, Kahire, 1965, XI, 44, 45.

399 Orhan Hançerlioğlu, "*Dünya İnançları Sözlüğü*", "Ecel" mad., İstanbul, 2000, s. 127.

400 Cihat Tunç, "Ecel" md., *DİA*, İstanbul, 1994, X, 380.

kullanımları⁴⁰¹ da söz konusu olmakla beraber “bir şey için belirlenmiş zaman dilimi” anlamından yola çıkılarak borcun vadesi ile iddet süresini ifade etmede de kullanılmıştır.⁴⁰²

Söz konusu ayetlerin bir kısmında ay, güneş ve diğer gezegenlerin düzenli hareketleri için belirlenmiş olan süreye; bir kısmında kozmik düzenin bozulacağı bir vakte işaret etmede kullanılan⁴⁰³ ecel kelimesi; yine ilgili olduğu ayetlerin bir kısmında da Allah tarafından her insana verilen ömür dediğimiz yaşam süresini ve belirlediği ölüm vaktini ifade etmede⁴⁰⁴ kullanılmış olup bir kimse hakkında takdir edilen ömür müddetinin mutlak bir kitapta ezelden yazılı olduğu haberi verilmiştir.⁴⁰⁵

Kendisine belirli bir süre hayat hakkı tanınan her canlı gibi insanoğlu da mahdud bir ömre muhataptır. Tıpkı diğer canlılar gibi insan da bir gün dünyadaki vaktini doldurarak hayata veda eder. İşte yaşamın sona erdiği bu an ecel/ölüm kavramıyla ifade edilir.⁴⁰⁶

Kur’an-ı Kerim, insanın yaratılışını ve dünyaya geldiği andan hayatının sona erdiği ana kadar muhatap olacağı safhaları konu edinir. İlgili ayette Allah’ın bazı insanlara yaşlanıncaya kadar ömür verdiğinden, bazı insanlara ise yaşlılıktan önce takdir ettiği ecelden bahsedilir.⁴⁰⁷ Dolayısıyla genç de olsa yaşlı da olsa yarattığı varlıkların ecel vaktini tayin etme yetkisi yalnızca Allah’a aittir.

Allah Teala, Kur’an-ı Kerim’de fertlerin ecelleri olduğu gibi toplumların da ecelleri olduğu, dolayısıyla her ikisi için de takdir edilen müddetin sona erişinin ne bir an ileri ne de bir an geri alınamayacağı bilgisini vermiştir.⁴⁰⁸

Ecel, çoğunlukla insana verilen hayat süresinin sonu olarak bilindiği gibi, kainatın yok oluşu anlamında da “kıyamet” olarak bilinmektedir. Nasıl ki insanın eceline sebep olan hastalık, savaş, kaza, tabii afetler, cinayet, intihar vs. gibi unsurlar

401 M. Sait Yazıcıoğlu, *İslâm Dini Esasları*, A.Ü.A.Ö.F.Y., Eskişehir, 1998, s. 51.

402 İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 11-12.

403 İbrâhim, 14/10.

404 En’âm, 6/2, 60.

405 Fâtr, 35/11.

406 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 32.

407 Mü’min, 40/67.

408 Yûnus, 10/49.

söz konusuysa kainatın varlığını da ortadan kaldıran yani eceline sebep olan birtakım unsurlar da mevcuttur.⁴⁰⁹

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda yaşam sürenlere kendileri için belirlenen ölüm anına kadar güzel bir ömür müjdesi verildiği⁴¹⁰, dünya hayatında zulmedenlere de kendilerine ecel vaki oluncaya kadar ceza verilmeyeceği, hak ettikleri cezaya uğrayacaklarında ise gecikme yahut erteleme yapılmadan muamele edileceği hususları yer alır.⁴¹¹

Hadislerde ecel ile aynı anlamı ihtivâ eden ölüm kelimesinin yine aynı manada farklı kelime ve fiil kalıplarının kullanıldığı görülmektedir.⁴¹²

Hz. Peygamber, mü'mine dünyada yaşadığı sürece hayat nimetinin hayırlı amellerini artırmasına vesile olması dolayısıyla ne olursa olsun ölümü temenni etmesinin doğru olmayacağını telkin etmiştir. Rasûlullah bu durumun önemini “*Hiçbiriniz ölümü temenni etmesin. Çünkü ölenin ameli son bulur. Yaşamak ise, mü'minin hayrını artırır.*” beyânıyla ifade etmiştir.⁴¹³

Dünya hayatının fâniliğine aldanmayıp ahiret için çalışmanın gerekliliğine vurgu yapan Peygamber efendimiz, “*dünyada tıpkı bir garip hatta bir yolcu gibi davran!*”⁴¹⁴ sözüyle; yine kendisine yöneltilen “*hangi mü'min daha akıllıdır*” suâline de “*ölümü sıkça hatırlayıp, ölümden sonrası için en iyi hazırlanan kimsedir.*”⁴¹⁵ cevabıyla mevzunun önemine dikkat çekmiştir.

Hz. Peygamber, ölüm vâki olduğunda takdir-i ilahiye rıza, teslimiyet ve sabır göstermenin gerekliliğine önem vermiştir. Hatta böyle bir imtihana muhatap olan kızına, alanın da verenin de Allah olduğunu hatırlatarak, her şeyin vaktinin Allah tarafından takdir edildiğini ve belirlenen zamanda Allah'ın dilemesinin mutlaka

409 Hasan Aral, “Ahiret İnancımız ve Yeniden Dirilişin Belgeleri”, *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 87, D.İ.B. Yay., Ankara, 1998, 50.

410 Hûd, 11/3.

411 Ankebût, 29/53.

412 Müslim, Kader 11.

413 Müslim, Zikir 36.

414 Tirmizî, Zühd 25.

415 İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Ebu Abdullah el-Kazvini, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts., Zühd 31.

gerçekleşeceğini, yapılacak tek şeyin sabrederek ecrini Allah'tan beklemek olduğunu telkin etmiştir.⁴¹⁶

Peygamber efendimizin ölümün kimi zaman vefat eden mü'min kimse için dünya sıkıntılarında bir kurtuluş olduğuna kimi zaman da vefat eden fâcir kimsenin vefatından dolayı geride kalanlar için kurtuluşa sebep olduğuna dair önlerinden geçen bir cenaze sebebiyle, *“ya kendi kurtulmuştur veya başkaları ondan kurtulmuştur. Mü'min ölünce dünya musibetlerinden ve hastalıklarından kurtulur. Fâcir ölünce de onun şerrinden diğer insanlar, memleket ve ağaçlar kurtulur.”*⁴¹⁷ beyânı ölümün bazen bir nimet olduğu gerçeğine delalet etmektedir.

Hz. Peygamber de yaşadığı süre zarfında bazı yakınlarının vefatlarına şahit olmuş, hüzünlenmiş, gözyaşı dökmüş hatta bununla ilgili olarak *“göz ağlar, kalp hüzünlenir. Biz Rabbimizin razı olacağı sözden başka bir kelimeyle hüznümüzü ifade edemeyiz”*⁴¹⁸ sözleriyle kendisinin de içinde bulunduğu durumu ve olması gerekeni belirtmiştir. Dolayısıyla ölüm hadisesinde takdire isyan etmenin, ölümü kabullenememenin yanlışlığına ve müslümanın tavrının nasıl olması gerektiğine işaret edilmiştir. Buna ilaveten Hz. Peygamber, vefat eden bir kimsenin arkasından Cahiliyye adetinde olduğu gibi bağıra-çağıra ağıt yakmanın, yaka paça yırtınmanın, yüzü gözü tırmalamanın yanlışlığını belirterek böyle davranan kimselerin kendi yolundan ve kendisine tabi olanların yolundan gitmediklerini beyân etmiştir.⁴¹⁹

Rasûlullah, mü'minlerin gafletten uzak durarak nefsin emirlerine boyun eğmeden dünya hayatının geçici zevklerden ibaret olduğunun farkına varıp ölüm sonrasına iyi bir şekilde hazırlanmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Allah Rasûlü bununla ilgili olarak *“Zevkleri bıçak gibi kesen -ölümü- çok anın!”*⁴²⁰ ve *“Kabirleri ziyaret etmek isteyen ziyaret etsin. Çünkü kabir ziyareti bize ahireti hatırlatır”*⁴²¹ demiştir.

---

416 İbn Mâce, Cenâiz 53.

417 Buhârî, Rikâk 42.

418 Buhârî, Hüzn 42.

419 Tirmizî, Cenâiz 22.

420 Tirmizî, Zühhd 4.

421 Tirmizî, Cenâiz 60.

Ferdlerin de toplumların da muayyen bir eceli vardır. Ecel, her şahıs için ayrı ayrı tecelli eder. Allah, ezelde kimin ne kadar sürede dünyada yaşayacağını ve nerede, ne zaman, ne şekilde hayatının sona ereceğini takdir ve tayin etmiştir. Dolayısıyla ecel bu yönüyle kaza ve kaderle de yakından irtibatlıdır. Doğum, ırk, renk, cinsiyet, nerede nasıl dünyaya gelindiği gibi hususlar ızdırârî kader kapsamında olup ecel de bunlara dahildir. Ecelin meydana gelişinde insanın müdahale ve tercih yetkisi söz konusu değildir.⁴²² Dolayısıyla vakti ezelde muayyen olan ecelin zuhûrunu engelleme, öne alma yahut geciktirme gibi hususlar söz konusu değildir. Tüm bunlar, hayat ve ölümün Allah'ın tekvin sıfatının tecellilerinden olduğuna işaret eder.⁴²³

Ölüm hadisesi her insan için hak olup ölümün nerede, ne zaman, nasıl karşımıza çıkacağı bilgisi yalnızca Hak katında gizlidir. Ölümün gerçekleşmesinde birtakım sebepler rol oynamaktadır. İnsan, ölüme sebep olan fiillerden her ne kadar uzak durup tedbir alsa da ilahi takdir neticesinde o fiil zuhûr edebilir. Neticenin böyle olması, ölümün sebeplerine karşı tedbir almanın gereksiz olduğu sonucunu doğurmaz. Nitekim insanın sınırlı bir güç ve iradeye sahip bir varlık olduğu göz önünde bulundurulursa elinden gelen gerekli tüm tedbirleri alsa da müsebbibi olmadığı hatta sınırlarını aşan birtakım fırtına, sel gibi afetlerle karşılaşabilir. Ne olursa olsun bu gibi durumlar karşısında insan, ölüme sebebiyet veren durumları asgarî seviyeye indirmek için elinden gelen çabayı sarf edip yani tedbiri elden bırakmadan takdiri Allah'a bırakmalıdır.⁴²⁴

Kadere iman eden bir kimse üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmede cüz'î iradesini kullanır. İnsan, kendi tercihleri yahut başka bir sebep neticesinde gerçekleşen ölüm hadisesi karşısında öncesinde cüz'î iradesini kullandığı için kader yahut bir başka deyişle alın yazısı şeklinde daha metin bir yaklaşım sergileyecektir. Bu yaklaşım, alınan tüm tedbirlere rağmen karşılaşılan ölüm hadisesinin kader yahut alın yazısı dışında başka bir şeyle izahının mümkün olmamasından kaynaklanır. İnsana düşen görev, takdir edilen şeyi imtihan olarak karşılayıp kadere rıza ve teslimiyet göstermek olacaktır. Konuyla ilgili olarak "*Allah Teâlâ, kulunun bir yerde*

422 Şerafeddin Gölcük, *İslâm Akâidi*, Esra Yayınları, Konya, 1989, s. 234.

423 Gölcük, *İslâm Akâidi*, s. 234.

424 Osman Karadeniz, *Ecel Üzerine*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1992, s. 45.

ölmesini takdir ettiği vakit o kulunun işini oraya yöneltir."⁴²⁵ şeklindeki hadis zikredilebilir.

Hiz. Peygamber, müslümanlara ölüm gelmeden önce hazırlık yapmalarını tavsiye etmiş, hatta akıllı mü'minin ölümü her an hatırlayıp ölüm sonrasına en iyi şekilde hazırlanan kimse olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁶

Hiz. Peygamber'in tavsiyesiyle ashâb, hastalıktan evvel sağlıklı günlerde, ölüm ânı gelmeden önce de yaşanan süre zarfında tedbir almanın gerekliliği⁴²⁷ üzere hayatlarını anlamlandırmaya gayret etmişlerdir.

Allah, kitabında hayat ve ölümü belli bir gaye⁴²⁸ için yarattığını ifade etmiştir. Yaşadığı süre zarfında insanın ölüm gelmeden önce ömrünü en iyi şekilde değerlendirmesi istenmiştir. İnsanın mutlak suretle karşılaşıcağı ölüm vaktini ertelemede güç ve yetkisi bulunmadığı gibi⁴²⁹ karşılaştığı zor imtihanlar karşısında da intihar gibi istenmeyen fiillere başvurusu da yasaklanmıştır. Hiz. Peygamber, herhangi bir musibetle karşılaşan bir kimsenin ölümü temennî etmesinin doğru olmadığını ifade etmiş, ölümü temennî etmeye mecbur kalırsa da ölüm kendisi için hayırlıysa ölümü; yaşam kendisi için hayırlı ise de yaşamı Allah'tan dileyebileceği hususunu beyân etmiştir.⁴³⁰ Rasûlullah'ın beyânından ölümü temennî etmenin acizlik göstergesi olduğu anlaşılmaktadır.

Vakti gelen her insan hayata veda eder. Mâturîdîler, bir kimse ister kendi eceliyle ölmüş ister bir başkası tarafından öldürülmüş olsun iki durumu da eşit kabul edip ölüm sebebini ecel vaktinin gelmesine bağlamıştır. Yani ölümü, bir başkasının fiiliyle vâki olan bir kimsenin ölüm vakti değişmemekle beraber bu olaya katilin sebep olması söz konusudur ki o da işlediği kötü fiilden dolayı cezalandırılacaktır. Bir başkasının ölümüne sebep olan kimse iradesini Allah'ın hoşnut olmadığı bir yönde kullanmış, yani istenmeyen yönde bir teşebbüste bulunup kesbetmiş, neticede

---

425 Tirmizî, Mevt 11.

426 İbn Mâce, Zühhd 31.

427 Buhârî, Rikâk 3.

428 Mülk, 67/2.

429 Nahl, 16/61.

430 Müslim, Zikir 36.

katil kimsenin bu teşebbüsü, Allah'ın iradesiyle vuku bulmuştur. Nitekim her şey Allah'ın iradesi ve takdiriyle netice bulmaktadır.⁴³¹

Mâturîdî, ecel konusunu Allah'ın ilmi ve kaza-kader meselesi etrafında açıklamaya çalışmıştır. O, Allah'ın ezelde ömrün sona eriş zamanı olarak eceli takdir ettiğini belirterek herhangi bir sebeple bu sürenin sonuna gelineceğini vurgulamıştır.⁴³²

Mâturîdî, sılay-ırahîmin önemine işaret eden “*Kim ki rızkının bereketlenmesi, ömrünün geri kalan kısmının uzaması kendisini sevindirirse o kimse sılay-ırahîmde bulunsun*”⁴³³ hadis-i şerifinde geçen sılay-ırahîmin ömrü uzatmasından kastın mutlak olarak belirlenmiş ecelin vaktini geciktirme olmadığını beyân etmiştir. Bilakis Allah, ezeli ilmi ile o insanın akraba ziyaretinde bulunacağını bildiği için ona yaşayabileceği uzun bir ömür takdir etmiştir.⁴³⁴

Tevekkül inancı, inananları hayatta karşılaştıkları mücadelede güçlü kılar. Nitekim zor imtihanlarda Allah'a sığınmanın ve O'ndan yardım dilemenin bir şey ifade etmediğine inanan kimseler intihara meylederek hayatlarını sonlandırmaktadırlar. İntihar ise her ne kadar kişisel bir fiil gibi görünse de esasen hem maddî hem de manevî açıdan toplumsal bir yıkıma sebebiyet vermektedir.

Tevekkülün teslimiyet manasını ihtivâ ettiği göz önünde bulundurulursa her ne kadar hayat boyunca çaba ve gayreti sarf etmede teslimiyet söz konusu olsa da ölüm hadisesinin akabinde gösterilen teslimiyet de tevekküle dahil bir husustur. Dolayısıyla tevekkül, gerek ecel gelmeden tedbir alma noktasında gerek ecel vaki olduğunda kadere rıza gösterip teslimiyet noktasında kıcasa ecelin söz konusu olduğu her yerde muhatap olunan bir kavramdır.

Tevekkül, Allah'a sığınmayı ifade ettiği gibi kulun O'ndan başka hiçbir güce boyun eğmediğini, olaylar karşısında metanetle sabrettiğini de gösterir. Allah'a tevekkül edip dayanmak şüphesiz O'na imanın bir cüz'üdür. Sahih bir kişilik yapısı, ancak sağlıklı bir tevekkül anlayışıyla mümkün olmaktadır.

431 Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 363.

432 Mâturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 362.

433 Buhârî, Edeb, 12.

434 Mâturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 362.

Ecel konusunda mezhepler arasında birtakım görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Bu ihtilaflar daha çok iki ecelin bulunup bulunmadığı ve ömrün uzayıp uzamayacağı hususları etrafında oluşmuştur. Genel manada Mu'tezile ve Şia, katl (öldürülme) ve ölüm (mevt) olmak üzere⁴³⁵ insanların iki eceli olduğu ve ömrün uzayıp kısılabileceği görüşünü savunurken; Ehl-i Sünnet, muhkem ayetleri göz önünde bulundurarak insanların ölümlerinin gerçekleştiği vakte işaret eden bir tek ecellerinin olduğu ve ömrün uzayıp kısılmasının mümkün olmadığı görüşünü savunur.⁴³⁶

Esasen her şey Allah'ın kaza ve takdiriyle meydana geldiğinden insan da takdir edilen vakitte ecel ile muhatap olur. Ecel, ne bir an geriye ne de bir an ileriye alınabilir.⁴³⁷ Maktul de Allah'ın kendisine takdir ettiği ecel vaktinde ölür. Ancak bu kimsenin ölümü beklenirken buna engel olan şartların ortadan kaldırılması halinde ölüm gerçekleşmeyebilir.

Katl; iradenin yanlış yolda kullanılmasıyla gerçekleştirilen, Allah'ın hoşnut olmadığı bir fiildir. Dolayısıyla Allah'ın hem katl olayını takdir etmesi hem de fail konumundaki katili cezalandırması bir arada değerlendirilemeyecek hususlardır. Fakat katl ya da kaza yoluyla ölmenin ve az ya da çok yaşamanın ekseriyetle irade, yaşayış tarzı ve içerisinde bulunulan şartlar sebebiyle değişebilmesi de mümkündür. Tedbiri elden bırakmadan emir ve yasaklara ittiba bu açıdan önemlidir.

Allah, hadiselerin nasıl ve ne şekilde gerçekleşeceğini bilir. Fakat hadiseler O bildiği için vuku bulmaz. İnsan, karşılaşacağı hadiselerin durumunu bilemeyeceği için önceden tedbir alıp takdirin olumlu sonuç vermesi için gayret gösterecektir. Nitekim tedbirle hareket eden bir kimse ile gelişigüzel hareket eden bir kimsenin yaşam biçimleri ve ölüm şekilleri farklıdır. Bu bağlamda başa gelecek olanın zaten engellenemeyeceği, tedbir almanın hiçbir faydasının olmayacağı, dolayısıyla kadere rıza göstermenin en doğru yaklaşım olacağı yönündeki cebri düşüncenin İslami tevekkül anlayışıyla bütünlük arzemediği söylenebilir.⁴³⁸

435 Bağdâdî, Ebu Mansur, Abdülkahir b. Tahir, *Usuli'd-Din*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İstanbul, 1928, s. 143.

436 Tunç, "Ecel", *DİA*, X, 382.

437 A'raf, 7/34.

438 Karadeniz, *Ecel Üzerine*, s. 28-30.

Ecel, kaza ve kadere imanın bir parçasını teşkil eden itikadi bir meseledir. İnsanların yaşamlarının devamı için gerekli şartlara uyup uymayacakları, bunun neticelerinin neler olabileceği, herhangi bir kaza ve katl ile karşılaşp karşılaşmayacakları gibi hususlar ilahi ilim ve irade kapsamındadır. Dolayısıyla daha önceden takdir edilen değişmez bir ecelin var olduğu mutlakdır.⁴³⁹

8. Kader-Tevekkül İlişkisi

Kader lügatte; “bir şeye güç yetirmek, bir şeyin yer ve zamanını belirlemek, miktar, ölçü, hüküm, şeref, takdir, tahmin ve tazyik” anlamlarına gelirken⁴⁴⁰ istilahta; ezelden ebede kadar meydana gelebilecek tüm hadiselerin yer, zaman ve niteliklerin Allah tarafından bilinip takdir edilmesi anlamında kullanılmaktadır.⁴⁴¹

Kader; yaratılmışları kendilerine has iyilik, kötülük, fayda ve zarar gibi hususların da dahil olduğu şekilde tayin ve tespit etmek anlamına geldiği gibi o mahlûkun içerisinde bulunduğu zaman, mekan ve ona terettüp eden mükâfat ve ceza anlamına da gelmektedir.⁴⁴²

Tevekkül konusu, Kelam kaynaklarında kader konusuyla ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Dolayısıyla sebepleri yerine getirirken Allah’ın iradesini de hesaba katarak temel noktanın sebeplerin yaratıcısı olan Allah’a duyulan güven olduğu vurgulanır.⁴⁴³ Bu durum tevekkülde kader inancının önemini gündeme getirmektedir.

Kılavuz’un *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam’a Giriş* isimli eserlerinde “Kader ve Kazaya İman” bahsinde de ele alındığı gibi günümüzde tevekkül mevzusu, kelam ilmi içerisinde kader konusu ile irtibatlandırılarak sunulmuştur.⁴⁴⁴ Tevekkül, ilgili bölümde “amaca ulaşmak için gerekli olan maddî ve manevî sebeplerin tümüne müracaat ettikten sonra yapılacak hiçbir şey kalmadığında Allah’a güvenmek ve gerisini O’na bırakmak” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁴⁵ Yine Altıntaş,

439 Tunç, “Ecel”, *DİA*, X, 382.

440 Mehmet Soysaldı, *Kur’ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997, s. 174.

441 Mahmud Abbas Akkad, *Kur’ân Felsefesi*, terc. Ahmet Demirci, Nur Yayınları, Ankara, 1975, s. 90.

442 Sâbûnî, Ebû Muhammed Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Mâturîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay, Ankara, 2005, s. 155.

443 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam’a Giriş*, s. 176.

444 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam’a Giriş*, s. 176.

445 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam’a Giriş*, s. 176.

yayınladığı makalesinde tevekkül ve kader konularını ilişkilendirmiş ve günümüzde tevekkülün anlam kaymalarına uğradığına dikkat çekmiştir.⁴⁴⁶

Kader, Kelam ilminin önemli meselelerinden biri olmakla beraber tevekkül, rızık, ecel, sorumluluk ve irade gibi konularla da yakından irtibatlı bir mevzudur. Kader meselesine bakış açısı; rızık, ecel, sorumluluk, irade ve tevekkül gibi mevzularda yapılan yorumları etkilemiştir. Kader konusunda insanın irade ve özgürlüğü açısından farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. İnsan fiillerinde irade özgürlüğü tanımayan Cebriye'ye göre fiiller yalnızca Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir. Bu görüşün aksine Allah'ın iradesini muhdes (sonradan) kabul eden Mu'tezile de fiillerin insanın özgür iradesiyle gerçekleştiği görüşünü savunur. Ehl-i Sünnet ise bu iki görüşten farklı olarak, Allah'ın iradesinin her şeyin üstünde olduğunu savunmakla beraber fiillerin oluşumunda insana verilen cüz'î iradenin de rolü olduğunu ifade eder.⁴⁴⁷

Kader konusu pek çok tartışmaya açık bir mevzu olarak Kelam kaynaklarında yer almıştır. Kader konusuyla ilgili tüm meselelere çalışmamızın kapsamının darlığı gereği değinemeyip konumuzu aydınlatacak şekilde yalnızca kaderin tevekkül inancına etkisi üzerinde duracağız.

Ebu Hanife; kader, kaza ve iradenin Allah'a ait olan ve hakkında bilgi sahibi olunmayan sıfatlardan olduğunu dile getirir. O'na göre Allah, birşeyin var olmadan önceki ve var olduktan sonraki durumunu bildiği gibi var olanı bilip onun yok olduktan sonraki durumunu da bilmektedir.⁴⁴⁸ Netice itibariyle kulların Allah'ın takdirinin ne olacağı hususunda bilgi sahibi olmalarının mümkün olmadığı açıktır.

Ehl-i sünnet bu meselenin izahını kesb ve yaratmak fiilleriyle yapar. Buna göre insan kesbeder, Allah yaratır. İnsan, kâsib olduğu için tercihlerinden ve gayretinden sorumludur. Dolayısıyla insan, ilahi emir ve yasaklara uyup elinden gelen gayreti sarf ettikten sonra sonucun hakkında hayırlı olup olmadığı hususunu Allah'a arz ederek beklemelidir. İnsanın neticeyi Allah'tan beklemesi onun tevekkül

446 Ramazan Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos, c. 3, sy. 7, 2000, s. 113.

447 Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, 5. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya, 2001, s. 247-249.

448 Ebû Hanîfe, *el-Fıkh-ı Ekber*, s. 29.

ettiğine işaret etmektedir.⁴⁴⁹ Allah'ın rızık, ecel, hidâyet-dalâlet gibi hususlarda beklenen neticenin gerçekleşmesinin hayırlı olup olmadığını bilmesi, insanın özgürlüğünün kısıtlandığı yahut kendisine tercih imkanının sağlanmadığı sonucuna götürmemesi gerektiği gibi⁴⁵⁰ insanın tamamen özgür olduğu fikrine de götürmemelidir. Yani, “ben bu işin olması için elimden gelen her şeyi yaptım, bu iş mutlaka gerçekleşecek” veya “zaten ben ne yaparsam yapayım eninde sonunda Allah'ın dediği olacak, bu yüzden herhangi bir emek sarf etmeme gerek yok” cümlelerinde de ifade edildiği üzere ifrat-tefrit durumlarından kaçınmak gerekir. Kulun, tercihlerinde özgür olduğunu bilmesinin yanında neticenin mutlak fâil olan Allah'ın dilemesiyle gerçekleşeceğini bilmesi de kaçınılmaz olacaktır.

Allah'ın ilim, irade ve kudretinin sonsuzluğuna iman mevzûları, kadere iman kapsamına dahil oldukları gibi tevekkülün de merkezinde olan konulardandır. Tevekkülde insanın irade, kudret, ilim gibi sıfatları kendisinde bulunduran yüce bir varlığa dayanıp güvenmesi söz konusudur. Bu şekilde bir tevekkül inancı sahih olup bu, Allah'ın sonsuz ilmi yanında insanın sınırlı yapısını kabullenmenin bir göstergesidir.

Tasavvufta temel terimlerden biri olarak kullanılan tevekkül, ilk dönem Kelam kaynaklarında yer almazken son dönem kelâmî eserlerde ele alınan bir konu olmuştur. Mütekellimlerin tevekkülün tanımını hakkında düşünmedikleri göz önünde bulundurulursa bu durumun oluşumunu, tasavvufî tevekkül anlayışının yanlış anlaşılmasının insanları amellerinde tembelliğe sevkedecek şekilde menfî neticelere yol açması nedeniyle tevekkülün kelâmî bir mevzu olmasına zemin teşkil etmesi ile irtibatlandırılanlar olmuştur.⁴⁵¹

Tasavvuf düşüncesinde de meseleye tevekkül-marifetullah penceresinden bakılmış ve tevekkülün güzelliğinin Hakk'ı tanımanın ve bilmenin güzelliğine bağlı olduğu⁴⁵² fikri dile getirilmiştir.

449 İlyas Çelebi, *İslâm'ın İnanç Esasları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009, s. 180.

450 Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 290-291.

451 Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, s. 49.

452 Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 472.

Tasavvufî alan dışındaki hemen hemen bütün kaynaklarda tevekkül kelimesinin yanlış yorumlanıp farklı manalarda kullanımına yol açıldığı vurgulanmış ve kelimenin doğru anlaşılması için gerekli beyânlar yapılmıştır. Tasavvufta “*gassalın elinde meyyit*” konumunda olmak şeklinde teslimiyetin ön plana çıkarıldığı tevekkül tanımının halk arasında yanlış anlaşıldığına dair kanı neticesinde farklı vurgulamalar hasıl olmuştur. Nitekim söz konusu anlayış, tamamen kaderci bir yaklaşımla insan iradesini yok saymaktadır. Tevekkülün tarihi süreçte Kur’an’daki anlamını yitirip yanlış yöne çekilmesinin atalet ve tembelliğin meşrulaştırılmasına zemin oluşturduğu savunulmuştur.⁴⁵³

Tevekkülün dînî ve tasavvufî bir terim olduğunu ifade eden bazı mutasavvıflar, ilahi takdire rıza göstermeyi bütünüyle sebeplerden uzaklaşıp tedbirin terk edilmesi olarak anlarken çoğu mutasavvıf, amelî anlamda sebepleri yerine getirmenin tevekküle engel teşkil etmediği görüşünde olmuştur.⁴⁵⁴ Sufiler, Allah’a tevekkül ederken tedbir alma ve sebeplere sarılmanın imkan dahilinde olduğunu savunmuşlardır. Bir görüşe göre, kul her şeyin ilahi takdir neticesinde meydana geldiği inancını taşıdığı müddetçe kalpte vuku bulan tevekkül halinin beden ve organlarla faaliyet göstermesi devam eder. Buna binaen sufilerin tedbiri bırakmaktan kastettikleri mananın asla gayret ve çabanın terk edilmesi yönünde olmadığı, aksine çalışıp kazanmanın gerekliliğinin önemine işaret edildiği ifade edilmiştir.⁴⁵⁵ Yine, mutasavvıfların sebepleri yerine getirmenin tevekküle mani olmadığı konusunda müttelik olduğu ifade edilmiştir.⁴⁵⁶

Gazzâlî, “vekîle itimat” ifadesiyle izah ettiği tevekkül hususunda bir kimseye vekil olarak tam manasıyla itimat edilebilmesi için birtakım şartların gerekli olduğunu, bu şartların bir ya da birkaçının eksik yerine getirilmesi ya da şüphe söz konusu olması durumunda ise vekîle itimatın gerçekleşmeyeceğini savunmuştur. Söz konusu şartlar; son derece ilim, son derece fesâhat, son derece doğruluk ve gerçeği

453 Fikret Karaman, “Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1996, s. 82.

454 Çağrıncı, “Sabır” md., *DİA*, 2008, XXXV, 338.

455 Süleyman Uludağ, “Tevekkül”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 3.

456 Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1972, s. 328.

kavramak ile son derece şefkat şeklidir. Gazzâlî, tevekkül konusunda Allah-insan münasebetini de bu görüşüyle temellendirmiştir. Ona göre kişi, kullarına karşı sonsuz ilim, irade ve kudrete sahip olmasıyla üstün olan yaratıcısından asla şüphe etmez, gerçek fâilin Allah olduğuna samimiyetle inanıp başkalarından yüz çevirir ve sadece O’ndan yardım diler.⁴⁵⁷

İnsanın menfaatine ters düşen, aleyhine netice verecek hususlarda kaderi sebep olarak göstermesi, lehine netice verecek hususlarda ise meseleyi kadere bağlamaması yanlış bir tevekkül anlayışına sahip olduğunun, bir yönüyle de sorumluluktan kurtulma isteğinin bir göstergesidir.⁴⁵⁸ Buna binâen Allah’ın iradesini yok sayan bir yaklaşım yahut insanın, kendisine sunulan hayatın pasif unsuru olduğu şeklindeki bir yaklaşım kabul edilebilir değildir.⁴⁵⁹

Kader, insanlar tarafından kimi zaman “alın yazısı” manasında tüm hadiselerin tamamen Allah’ın takdiriyle gerçekleşeceği şeklinde anlaşılmıştır. Bu görüşte olan insanlar yetki ve sorumluluğu tamamen Allah’a izâfe ederek, cüz’î iradenin varlığını devre dışı bırakarak, çaba ve gayrete gerek duymamışlardır. Yine bu görüşün aksine kendi güç ve yetkisini istenileni elde etmede yeterli gören ve Allah’ın irade ve takdirini hesaba katmayan bir inanca sahip olanlar da olmuştur. Bu iki görüş de insanların yaşadıkları süre zarfında hayatlarına yön veren kader inancının etkisinde olduklarını göstermektedir.⁴⁶⁰

İnsanın günah işledikten sonra tamamen kaderci bir yaklaşım sergileyerek “Allah böyle diledi, ben ne yapabilirim, bu benim alın yazımmış!” gibi sözler sarf etmesi, fiilin ortaya çıkmasında iradesini yok sayıp tercihlerini göz ardı ederek kendini suçsuz göstermesi mümkün değildir. Nitekim Allah, fiilleri kullarının tercihlerini dikkate alarak yaratmaktadır.⁴⁶¹

Hız. Peygamber, bir defasında yatsı namazından sonra yatmak için hazırlık yaptığı zamanda Hız. Ali’ye uğramış ve ona geceleyin teheccüd namazını kılıp

457 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-Din Tercemesi*, IV, 476.

458 Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam’da Tevekkül ve Çalışma*, s. 36.

459 Şaban Ali Düzgün, “Kur’ân’ın Tevhid Felsefesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 3:1, Ankara, 2005, s. 277-278.

460 Osman Karadeniz, “Kader Konusunda Bazı Yanlış Anlamalar”, *DEÜFD*, sayı: 7, İzmir, 1992, 191-193.

461 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam’a Giriş*, s. 159.

kılmadığını sormuştu. Hz. Ali'nin soruya “*Ey Allah'ın elçisi! Hayatımız Allah'ın elindedir, dilerse verir, dilerse teslim alır. (Allah uyandırmak isterse uyandırır)*” şeklinde cevap vermesinin akabinde Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin kaderi ileri sürerek verdiği cevaptan memnun olmamış, ellerini dizlerine vurmuş ve “*genellikle insan ne kadar mücadelecisi oluyor*”⁴⁶² sözlerini sarf etmiştir.

Hz. Peygamber, fiillerde insanın rol ve sorumluluğunun yok sayılıp sadece kaderin ön plana çıkarıldığı bir kader anlayışını tasvip etmediği gibi bu şekilde bir yaklaşımdan yana olanları da uyarmıştır.⁴⁶³

Kur'an-ı Kerim'de geçen kaderle ilgili ayetleri, her şeyin ezelde takdir edildiği ve insanın irade özgürlüğünün hesaba katılmasının bir şey ifade etmediği şeklinde yorumlayanlar olmuştur.⁴⁶⁴ Ancak kaderin söz konusu olduğu ayetlerde⁴⁶⁵ Allah'ın insana verdiği hür iradenin fiillerin oluşumunda etkili olduğu vurgulanmaktadır. Şunu ifade etmek gerekir ki, insana lutfedilen irade hürriyeti yaratmayı değil, seçme ve tercih yetkisini esas almaktadır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, fiilleri kulların irade ve tercihleri doğrultusunda irade edip tekvin sıfatı gereği yaratır. Bu husus Allah'ın, fiilleri kulların irade ve tercihlerini esas alarak zorunlu olarak yarattığı şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁶⁶

Kişinin iradesi, Allah'ın dilemesine bağlıdır.⁴⁶⁷ Nitekim nihai takdir yetkisinin Allah'a ait olduğuna dair “*Hiçbir şey hakkında sakın 'yarın şunu yapacağım' deme! Ancak, 'Allah dilerse yapacağım' de*”⁴⁶⁸ ayeti bunu doğrular niteliktedir.

Mâturîdî, fiilin oluşumu için hem kulun tercih kabiliyetinin hem de Allah'ın kudret ve iradesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Zaten Allah kulunun neyi, nasıl tercih edeceğini ezeli ilmiyle bilmektedir.⁴⁶⁹

462 Buhârî, Tevhid 31.

463 Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen*, (Kütüb-i Sitte), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, Kadâ, Akdiye, 28.

464 Hüseyin Atay, *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*, D.İ.R.Y., Ankara, 1959, s. 80.

465 Kamer, 54/52.

466 Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, s. 145.

467 Tekvir, 81/29.

468 Kehf, 18/23, 24.

469 Mâturîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 292.

Mâturîdîler ekseriyetle kaderi, yaratıcının vuku bulacak tüm şeylerin zaman ve mekânını, vasıflarını bilmesi, tespit, tayin ve takdir etmesi anlamında tanımlamışlardır. Allah'ın ezeli ilmiyle bildiklerinin vakti geldiğinde takdirine uygun şekilde Allah tarafından gerçekleştirilmesi de kaza olarak tanımlanmıştır.⁴⁷⁰

İslâm kelimesiyle aynı manaya gelen teslimiyet kelimesi de tevekkülün gerçekleşmesi için temel unsurlardan olup boyun eğmek, itaat etmek, Allah'ın varlığına inanmak anlamlarında kullanılır. İstılahta ise kaza ve kadere bütünüyle iman ederek verilen hükme ne olursa olsun razı olmak, teslim olmak manalarında kullanılmaktadır.⁴⁷¹

İnsan, yaratıcısı hakkındaki bilgisi ve imanının derecesine göre teslimiyet gösterir. Teslimiyet ancak güvenin zirveye ulaşmasıyla vuku bulur. İmanın tabii bir neticesi olarak teslimiyetle Allah'a yönelen kulun marifetullah yolundaki gayreti arttığı nisbette Allah'a teslimiyeti ve güveni de artmaya devam edecektir.⁴⁷² Hz. Peygamber'in hayatının her anında Allah'a teslimiyetin en zirve örneklerini görmek mümkündür.

Rasûlullah, aynı yıl içerisinde ardı ardına olmak üzere sadık dost Ebubekir ve sadık eş Hatice annemizi yani çok sevdiği iki kişiyi kaybetmiştir. Bu yıl "hüzün yılı"⁴⁷³ olarak bilinmektedir. O, bu derece ağır ve üzücü hadiseleri üst üste yaşamış olmasına rağmen Rabbinin takdirine razı olmuş, kaza ve kadere teslimiyet göstermiş, kendisini isyana sevkedecek söz ve davranışlardan bütünüyle uzak kalmıştır.

Kader, iman esaslarından biri olması sebebiyle de üzerinde durulması gereken önemli bir mevzudur.⁴⁷⁴ Cenâb-ı Hak, kadere iman eden kullarının karşılaştığı iyi yahut kötü hadiselerin tümüne teslimiyet göstermelerini istemiş, nitekim şer gibi görünen hadiselerin hayra vesîle olacağını⁴⁷⁵ vurgulamış ve tevekkülle tam bir teslimiyet halinde olmaları sayesinde huzura kavuşmalarını

470 Bkz. Ömer Neseî, *İslâm İnancının Temelleri Akâid*, Çev. M. Seyyid Ahsen, Bayrak Yay., İstanbul, 1994, s. 140.

471 Cevherî, *es-Sihâh*, s. 556.

472 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 478.

473 Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, Gaye Matbaacılık, 9. Baskı, Ankara, 1988, s. 10, 29.

474 Hadîd, 27/22, 23.

475 Bakara, 2/216.

istemiştir.⁴⁷⁶ Allah'ın emir ve telkinlerine ittiba etmeyen, takdirine teslimiyet ve rıza göstermeyen kul ise hayatından memnun olmayıp mutsuz olacaktır.⁴⁷⁷

Rasûlullah, istenmeyen bir olay başa geldiği zaman kulun kendini suçlayıcı tarzda geçmişe dönerek “...Eğer şöyle yapsaydım bu başıma gelmezdi!” demesinin doğru olmadığını, aksine “Allah Teâlâ takdir etmiştir. O'nun dilediği olur!” demesi gerektiğini, zira “eğer” kelimesinin şeytanın işlerine kapı araladığını⁴⁷⁸ ifade etmiştir.

Allah Rasülü'nün olayları teslimiyet ve sabırla karşılaması inananlara örneklik teşkil etmiştir. Mü'min bir kimse de elinden gelen çabayı sarf ettikten sonra istenmeyen bir durumla karşılaşsa bile bu duruma sabır ve teslimiyet ile rıza gösterecektir.

Allah, irade ve takdirini kulun üzerine düşen görev ve sorumlulukları yerine getirmesinden sonraya bırakmıştır. O, öncelikle kullarının gayret, çaba ve iradelerinin aktif olmasını istemektedir. Nihai takdir yetkisi ise Allah'a aittir. Mütevekkil böylece, sebep-sonuç ilişkisinde kesinlik olmadığına kanaat getirir.⁴⁷⁹

Bu bölümde tevekkülün bazı fiillerle ilişkisinden bahsettik. İkinci bölümde de imanın bir gereği olan tevekkül anlayışının bireysel ve toplumsal kazanımlarını ele alacağız.

---

476 Bakara, 2/216.

477 Tirmizî, Tevekkül 33.

478 Müslim, Kader 34.

479 Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 251.

İKİNCİ BÖLÜM

İMANIN ÖNGÖRDÜĞÜ TEVEKKÜL ANLAYIŞININ BİREYSEL VE TOPLUMSAL KAZANIMLARI

1. Tevekkülün Gerekliği

Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen tevekkülle ilgili ifadeler, inananları tevekküle teşvik ettiği gibi tevekkülün gerekliliğini de vurgulamaktadır.

“İbrahim’de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, ‘Biz sizden ve Allah’ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah’a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve nefret belirmiştir.’ demişlerdi. Yalnız İbrahim’in, babasına, ‘Senin için mutlaka bağışlama dileyeceğim. Fakat Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez’ sözü başka. Onlar şöyle dediler: ‘Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır.’”⁴⁸⁰

“Öyle ise Allah’a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun.”⁴⁸¹

“Allah’a tevekkül et, vekil olarak Allah yeter.”⁴⁸²

“De ki: O, Rahman’dır. O’na iman ettik, yalnızca O’na tevekkül ettik. Siz, kimin apaçık bir sapıklık içinde olduğunu yakında öğreneceksiniz!”⁴⁸³ şeklinde Kur'an-ı Kerim’de geçen ayetler ve Hz. Peygamber’in, *“Allah’ım, sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim, sana yöneldim...”⁴⁸⁴* şeklindeki söz ve uygulamaları, inananların Allah’a tevekkül etmelerinin gerekliliğine işaret eder.

Allah Teala’nın, yarattığı tüm varlıklar üzerinde ilim, irade ve kudret sıfatlarının tecellisiyle tasarruf yetkisine sahip oluşu Kelam alanına dair önemli meselelerdendir. Nitekim O, bir şeyin olmasını istediği zaman sadece *“Ol!”* demesi

480 Mümtehine, 60/4.

481 Neml, 27/79.

482 Ahzab, 33/3.

483 Mülk, 67/29.

484 Buhârî, Teheccüd 1.

yeterlidir.⁴⁸⁵ İnsan da gerek emir ve nehiyleri ifa etme noktasında gerekse takdirine rıza gösterme hususunda Rabbine karşı tam bir teslimiyet ve güven hali içerisinde olmalıdır.

Gazzâlî her insanın, enâniyetini ön plana çıkaracak derecede tıpkı Firavun'un nefsiyle imtihanında yenik düşmesinde görüldüğü gibi Allah'a kulluğunu ve tevekkülünü zorlaştıracak nefsi duygulara sahip olduğunu savunur. Bu sebeple Gazzâlî, tevekkül ehlinin ilahlık iddiasından uzak durması gerektiğini savunmuş, onu mutlak suretle annesinin güvenine ihtiyaç duyan bir çocuğa benzetmiştir.⁴⁸⁶

Gazzâlî tevekkülü üç mertebede derecelendirmiştir. O, birinci mertebede; Allah'a güvenmeyi herhangi bir iş ve dava hususunda yetenekli bir vekîle güven duymaya benzeterek ifade eder. İkinci mertebede; Allah'a güvenmeyi ve sığınmayı annesine bağlanıp güven duyan ve ona sığınan küçük bir çocuğun durumuna benzeterek açıklar. Üçüncü ve en üst mertebede ise; Allah'a teslim olmayı meyyitin kendisini yıkayan gassala teslim olmasına benzetir. Bu mertebelerin en üstünü, şüphesiz çaresizce her türlü istek ve arzudan uzak bir şekilde gassala teslim olmuş meyyitin mertebesidir ki meyyit gassalın elinde olup tamamen onun emir ve nehiyelerine tabi olmuştur. Bu benzerlik tevekkülün, Allah'ın emirlerine ve nehiyelerine karşı hassasiyeti gerektirmesi sebebiyledir.⁴⁸⁷

Mü'minin tevekkül etmesi Allah'a olan inancını açığa çıkardığı gibi ona karşı ümitvâr olduğunu da göstermektedir. İman, tevekkül ve güvene dair ayetlerin Kur'an'da sıklıkla yer alması beklenti ve ümit halinin varlığını da güçlendirmektedir.⁴⁸⁸ Nitekim tevekkül inancını yaşayan kimsenin hedefine ulaşmasında ümitvar olması ondan beklenen bir haldir. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa dair, "*Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir. Allah, her şeye bir ölçü koymuştur.*"⁴⁸⁹ ayeti zikredilmektedir.

---

485 Bakara, 2/117.

486 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 477-478.

487 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 478.

488 Efe, *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik*, s. 29.

489 Talâk, 65/3.

Mevlânâ, *Mesnevî* adlı eserinde çalışma ve tevekkül hakkındaki görüşlerine yer vererek münazara örneğiyle görüşünü temellendirmiştir. Mevlânâ'nın tevekkülün gerekliliğinden bahsettiği münazara metni şu şekildedir:

“Gemiye yükü yükleyince, artık yapacağın iş Hakk’a tevekkül etmektir.

O yolculukta batacak mısın, kurtulacak mısın bilinmez.

Neticeyi bilmedikçe gemiye bir adım atmam.

Bu yolda kurtulacak mıyım, yoksa boğulacak mıyım? Bu iki halden hangisidir, anlamalıyım.

Ben diğerleri gibi sahil ümidiyle, şüphe içerisinde yola çıkmam dersin;

Tüccarlık yapamazsın, onlar gayba aittir, sırdır, gizlidir.”⁴⁹⁰

Çalışmanın, tevekküle galip geldiği münazara misalinde Mevlânâ; kuruntu, endişe, vesvese ve rızık kaygısından kurtulmanın çözümünü tevekküle dayandırmıştır.⁴⁹¹

Mevlânâ, güçlüklerle sonuna kadar mücadele edip gayret gösterdikten sonra Allah’a güven ve teslimiyet halinde olmanın önemi üzerinde durur. O, gayret ve çabanın mutlak suretle kazanmayı garanti etmeyeceği ve neticenin Allah’ın takdiriyle şekilleneceği şeklindeki görüşünü *Mesnevî*’de;

“...Her neyi dilersen, bütün dileklerin murâdın üzere olacak! denilmiş olsaydı;

O zaman senin tembellik etmen caiz olurdu. Çünkü ne söyler, ne dilersen hâsıl olacaktı.

Ama, Allah’ın dediği olur. Bil ki şüphesiz mutlak hüküm O’nundur.” denilince;

Öyleyse niçin, yüz can ile her sabah ve akşam O’nun kulluğunda ihtimam göstermezsin?”⁴⁹² sözleriyle ifade eder.

Tevekkül, şüphesiz hem bireysel hem de toplumsal manada huzuru temin etmesiyle insan psikolojisine de olumlu katkıları olan bir fiildir. Mevlânâ da bu

490 Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî*, Haz. Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu, 1-3, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 2008, II, 3080-3090.

491 Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 3080-3090.

492 Mevlânâ, *Mesnevî*, V, 3110-3115.

görüŖe hakim olup eserinde yer verdiği bir hikayeye bunun önemine değinir. Hikayede, yeŖillikler içerisinde ıssız bir adada yaŖayan öküzün akŖama kadar çayırdaki otlayarak beslenip gece olunca da her gün fazlasıyla yemesine rağmen ertesi gün ne yiyeceği hususunda kaygılanmasından bahsedilir. Mevlânâ, hiçbir zaman rızkında bir azalma olmadığı halde ömrünü korku, sıkıntı ve endişeyle geçiren hayvanın durumunu misal verirken⁴⁹³, tevekkülün yalnızca gelecek endişesini engelleme noktasında değil, her an karşılaşılabilecek sıkıntıları gidermede de önemli olduğunu vurgulamıştır.

Allah’a gereği gibi tevekkül eden kimse, hayrı ve Ŗerri Allah’a nispet ettiğinden Ŗer olarak görünen hadiselerin arka planında hayır olacağını da varsayarak gönül rahatlığı içerisinde olacaktır. Mevlânâ da *Mesnevi*’de yer verdiği, “Sen burnunu kanatmak istemezsin ama burnun kanar. Bu kanayıŖ sana sağlık verir.” Ŗeklindeki sözleriyle bunun önemine iŖaret etmiştir.⁴⁹⁴

Kainattaki ilahi nizam, plan ve program Ŗüphesiz ilahi irade ile mümkün olmaktadır. Dolayısıyla kaza, kader, sa’y ve tevekkül gibi pek çok fiil Allah’ın sevk ve idaresiyle meydana gelmektedir. Kur’an’da geçen “*Bir Ŗey murat ettiğinde, O’nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir.*”⁴⁹⁵ ayeti de bu hususu destekler mahiyettedir. Her Ŗeyin temelinde Allah’ın iradesinin olduğunu vurgulayan bu ve benzeri ayetler kişiyi amelinde tembelliğe sevk etmemeli, bilakis Allah’ın kudretine güvenerek gayret gösterdikten sonra tevekkül etmesini sağlamalıdır.

Tevekkül; iman, çalıŖma, düşünce ve sosyal hayatla irtibatlı olacak Ŗekilde tarih boyunca fert ve toplumların başarısında etkili olan bir kavram olmuŖtur.

İmanı bir ağacın kökü olarak varsayarsak tevekkülü de o ağacın meyvesi olarak kabul etmek gerekir. Nitekim Kur’an’da da “*O, Rahman’dır; biz O’na iman etmiŖ ve O’na güvenip dayanmıŖızdır...*”⁴⁹⁶ ayetinde tek ilah olan Allah’a imandan sonra tevekkülün gerekliliği vurgulanmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki bir kimsenin imanı ne kadar kuvvetli olursa onun tevekkül inancı da o derece sağlam olur.

493 Mevlânâ, *Mesnevî*, V, 2855-2865.

494 Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 3415.

495 Yasin, 36/82.

496 Mülk, 67/29.

Tevekkülden mahrum olan kimsenin de kuvvetli bir imana sahip olması da düşünülemez.

Tevekkülü gerektiren unsur, şüphesiz Allah'a olan imanın varlığıdır. Nitekim gerçek bir tevekkül inancı ancak Allah'a güvenmek ve O'na dayanmakla mümkündür. Nasıl ki iman kalpte teşekkül ediyorsa tevekkülün menşei de insanın kalbidir. Kalpte Allah'a güven ancak tevekkül sayesinde kuvvet kazanır. Tevekkülde de imanda olduğu gibi şüpheyeye yer yoktur. Dolayısıyla tevekkül olmadan kalbin huzur ve sakinete kavuşma ihtimali yoktur.

Tevekkül, imanın meyvesi olma vasfıyla imanın pratik hayattaki varlığını temsil ettiği gibi gerek psikolojik gerek sosyal alanda huzur ve itmi'nanı sağladığı için de insan hayatında önemli bir yere sahiptir.

Tevekkülün inanan bir kimsenin hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı irade, sabır, azim, kader gibi pek çok unsurla da iç içe olması onun pratik hayattaki gerekliliğini ve vazgeçilmezliğini ortaya koymaktadır. Söz konusu unsurlar ancak inancın hayata yansımalarının temelini oluşturan tevekkül sayesinde anlam kazanmaktadır.

Tevekkül, sosyal hayata intizam veren kavramlardan istişare ile de yakından irtibatlıdır. Nitekim “...Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”⁴⁹⁷ ayetinde de istişarenin akabinde tevekkülün gerekliliği vurgulanmaktadır.

Günümüzde tevekkül-istişare ilişkisi önemli bir mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılması planlanan iş ve işlemler hakkında önceden bir araştırma ve inceleme yapılması, ardından kuvvetli bir imanla gayret göstererek tevekkül edilmesi sağlıklı neticelere ulaşmada etkili olmaktadır. Aksi halde gerek bireysel gerek toplumsal hayatta israf, zaman kaybı, üzüntü, yakınma gibi istenmeyen durumlar ortaya çıkacaktır. Bu husus da iman temelli tevekkül anlayışının fert ve toplum açısından önemini ortaya koymaktadır.

---

⁴⁹⁷ Âl-i İmran, 3/159.

2. Tevekkül Edenlerin Vasıfları

Kur'an-ı Kerim'de inananların güzel ahlak sahibi olmaları istenmiş, bu konuda güzel bir örnek olarak Hz. Peygamber'e tabi olmaları tavsiye edilmiştir.⁴⁹⁸ Yine güzel ahlak sahipleri; takva sahibi olmaları, bollukta ve darlıkta Allah için harcamaları, öfkelerini yenip insanları affetmeleri, bir hataya düştüklerinde tevbe etmeleri ve işledikleri kötülüklerde kasıtlı olarak ısrarcı davranmaları gibi yönleriyle Kur'an'da takdir edilen kimselerden olmuşlardır.⁴⁹⁹

İnananlar hakkında Kur'an'da ön plana çıkan, takdir edilen ahlâkî davranışlardan birisi de şüphesiz Allah'a itimat edip güven ve teslimiyetlerini göstermelerini ifade eden tevekkül inancına bağlılıklarıdır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinde tevekkül edenlerin vasıflarına değinilmiştir.

Hız. Peygamber'in, kendisine iman edenlerle birlikte müşrik ordusunu yenilgiye uğratmak için çıktığı Uhud savaşında tevekkül-sabır ilişkisinin önemi vurgulanmaktadır. Nitekim Hız. Peygamber bu savaşta herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmamak adına mü'minlerden, buldukları yerden ayrılmamaları hususunda sağlam bir söz almıştı. Fakat bu kimselerden bazıları verdikleri söze riayet etmeyip savaşın kazanıldığını düşünerek ganimetlere yönelmişlerdi. Böylelikle savaştan istenilen netice elde edilememiştir.⁵⁰⁰ Bu hadise, imanın sabırla bütünleştiği tevekkül anlayışının önemini ortaya koymaktadır.

Kur'an'da tevekkül eden kimselerin merhametli, bağışlayıcı, işlerinde şûrâya başvuran kimseler olduklarından bahsedildikten sonra bir işe azmedip karar veren, sonrasında ise Rablerine dayanıp güvenen ve kendileri için takdir edilen neticelere rıza gösteren kimseler⁵⁰¹ oldukları belirtilir. Bu husus, tevekkülden önce insana verilen cüz'î iradenin gerekliliğine işaret etmektedir. Konuyla ilgili ayetlerde

498 Ahzâb, 21: "Andolsun ki Rasûlullah, sizin için Allah'a ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir."

499 Âl-i İmrân, 3/134-135.

500 Âl-i İmrân, 3/121-122.

501 Tevbe, 9/51.

yalnızca Allah'a tevekkül edenlerin Allah'a bağılılıkları ve itimatları değil, Allah'ın bu kimselere verdiği değerden de bahsedilir.⁵⁰²

İman edip salih amel işleyenler ve zulme uğrayıp Allah yolunda hicret edenler, gayretlerinin bir neticesi olarak dünya ve ahiret saadeti ile mijdelenmişlerdir. Bu kimselerin aynı zamanda sabreden ve yalnızca Rablerine tevekkül eden kimseler oldukları belirtilmiştir.⁵⁰³ Yine başka bir ayette de Allah katında mükafata layık olanlardan bahsedilirken inanan ve tevekkül edenler; büyük günah ve çirkin işlerden uzak duran, öfkelenedikleri halde bağışlayan, Rablerinin davetine icabet eden, namazı dosdoğru kılan, aralarında istişare eden, kendilerine verilen rızıktan Allah yolunda infak eden ve saldırıya maruz kaldıklarında aralarında yardımlaşan kimselerle beraber zikredilmiştir.⁵⁰⁴

Kur'an'da, kendilerine ne bir fayda ne de bir zarar vermeye güç yetiremeyen putlara ibadet edenlerin yaptıkları yanlış kendilerine hatırlatılmış ve Allah'a imanın bir gereği olarak inananların yalnızca Allah'a tevekkül etmelerinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁵⁰⁵ Böylelikle mütevekkilin her şeyden önce tevhid inancına sahip olması gerektiği vurgulanmıştır.

Ya'kub (a.s.)'ın oğullarına tedbir mahiyetinde şehrin farklı kapılarından girmelerini öğütleyip hükmün yalnızca Allah'a ait olduğunu belirterek başlarına gelene mani olamayacağını bildirmesi tevekkülde tevhid ve teslimiyetin önemine işaret etmektedir.⁵⁰⁶

Kavmi tarafından yumuşak huylu ve akli başında bir kimse olarak bilinen Şuayb (a.s.), tebliğ vazifesini ifa ederken karşılaştığı güçlüklerde yalnızca Rabbine sığınmış ve O'ndan yardım beklemiştir. Kendisini maddi-manevi olarak rızıklandıran

---

502 Âl-i İmrân, 3/159-160.

503 Nahl, 16/41-42; Ankebût, 29/58-59.

504 Şûrâ, 42/36.

505 Zümer, 39/38.

506 Yûsuf, 12/67; Teğâbun, 64/13; Yûnus, 10/84-85.

Allah'a tevekkül etmiştir.⁵⁰⁷ Başka bir ayette de mütevekkil kimselerin Allah tarafından beklenmedik şekilde rızıklandırıldıklarından bahsedilir.⁵⁰⁸

Tevekkülün mü'minlere ait vasıflardan biri olduğuna dair: “İbrâhim’de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, ‘Biz sizden ve Allah’ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah’a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve nefret belirmiştir’ demişlerdi. Yalnız İbrâhim’in babasına, ‘Senin için mutlaka bağışlama dileyeceğim. Fakat Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez’ sözü başka. Onlar şöyle dediler: ‘Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır’⁵⁰⁹; “Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.”⁵¹⁰; “Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir”⁵¹¹ ayetleri bu hususta delil mahiyetindedir.

Ayetlerde görüldüğü üzere mü'minler Allah'a yürekten iman eden, Allah'a olan bağlılıkları neticesinde imanları artan, işlerinde yalnızca Allah'a dayanan, sabrederken sadece Allah'tan yardım bekleyen, Allah'ın takdiri gerçekleştiğinde isyan etmeden ona rıza gösteren bir teslimiyet içerisinde olan kimselerdir. Beklentilerinin gerçekleşmesi hususunda kulun Allah'tan başkasına ihtiyaç duymayıp yalnızca kendisine sığınılacak tek ilah olarak O'nu bilmesi neticesinde, hülâsâ Rabbine kul olma gayreti içerisinde bulunması doğru bir tevekkül anlayışına sahip olmasında etkilidir. Zaten tevekkül eden bir kimsede tevhid ve şirk bir arada bulunmaz.⁵¹²

Ayetle de sabit olduğu üzere⁵¹³ tevekkülün gerçekleşmesi için sabır şarttır. Bu sebeple ilgili ayetlerde tevekkül ve sabır beraber zikredilmiştir. Mü'min, gerek tevekkül aşamasında gerekse tevekkülden sonraki aşamada sabreder. İnsanın

---

507 Hûd, 11/87-88.

508 Talâk, 65/3.

509 Mümtehine, 60/4.

510 Enfâl, 8/2.

511 Ankebût, 29/59.

512 Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 251.

513 Ankebût, 29/59.

zorlukları aşması sabırla bütünleşen tevekkül inancı sayesinde olacaktır. Bu vasıflara sahip olmalarından dolayı inananlar Kur'an'da örnek davranışlarıyla övülmüştür.

XIII. yüzyılın önde gelen mütevekkil mutasavvıflarından Mevlâna'nın tevekkül konusundaki görüşlerinin temeli Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere ve Hz. Peygamber'in hadislerine dayanmaktadır. Mevlâna, tevekkül inancını iman, sabır, rızık, şükür, dua, salih amel, tedbir, ahiret, kader, irade hürriyeti gibi hususlarla ilişkilendirilerek açıklamıştır. Ayrıca Mevlânâ; kibir, dünya sevgisi, haset, hırs, tül-u emel, mal düşkünlüğü, tamah gibi duyguların Allah'a tam bir teslimiyet ve güven halini ihtiva eden tevekküle de mani olduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁴

Tevekkül, Allah'ın kuvvet ve kudretine dayanarak O'na teslim olma ve güvenme halini ifade etmekle beraber kişinin acziyetini ve çaresizliğini de ortaya koymaktadır.

İmanın bir gereği olan tevekkül inancı, Allah'a iman edenlerin ortak vasfıdır. Dolayısıyla gerek bireysel manada Allah ile iletişimde gerekse toplumsal manada birlik ve beraberliğin sağlanmasında tevekkülün önemi büyüktür.

Enfal suresinde, mü'minlerin Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen, Allah'ın ayetleri kendilerine okunduğunda imanları artan ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimseler olduklarından bahsedilir.⁵¹⁵ Bu bağlamda imana dayalı düşünce sisteminin temelini teslimiyet olduğu anlaşılmaktadır. Mütevekkil olan kimseler hakiki manada Allah'ın kudretini ve vahdaniyetini kabul etmiş kimselerdir.

3. Tevekkülün Mertebeleri

Tevekkül, tasavvufta teslimiyet bağlamında hal ve makamlardan biri olarak ele alınmıştır. Tevekkülün teslimiyet olarak ifade bulması, "yazgıcı tevekkül anlayışı" olarak nitelendirilmiştir.⁵¹⁶

Tevekkül konusu, tevekkülün imanî ve tevhidî yönü ön plana çıkarılarak daha çok tasavvufî kaynaklarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁵¹⁷ Tasavvufî metinlerde

514 Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, s. 2.

515 Enfal, 8/2.

516 Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", s. 120.

tevekkülün tanımı hususunda sufilerden aynı tanımlarda bulunanlar olduğu gibi farklı tanımlarda bulunanlar da olmuştur. Bu durum, sufilerin içerisinde buldukları hal ve makamlardan kaynaklanmaktadır.⁵¹⁸ Gazzâlî, tevekkül tarifinin her sufinin sahip oldukları makamdan ve kendi tevekkül anlayışlarından etkilenecek ortaya konulduğunu beyân eder.⁵¹⁹

Mutasavvıflar, tevekkül ederken tedbirden ziyade Hakk'a güvenmenin ağırlıklı olduğu görüşündedir. Onlara göre tevekkül; tedbir alındıktan sonra amelin gerçekleşme esnasında ve sonrasında söz konusudur. Dolayısıyla tevekkülün öncelikli olarak Allah'a güvenerek ve bağlanarak sebepleri işlemek suretiyle vuku bulduğu savunulmuştur.⁵²⁰ Allah Teâlâ da bir amelin gerçekleşmesi hususunda kullarından öncelikle sebep ve vasıtaları yerine getirmelerini, akabinde takdiri kendisinden beklemelerini emreder. Buna binâen tevekkülde sebeplerin işlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması ile neticenin Allah'ın takdirine bırakılmasının bütünlük içerisinde olduğu söylenebilir.⁵²¹

Mutasavvıflar, tevekkülü derecelendirmeye tabi tutmuşlar ve tevekkülün en ileri derecesinin tafviz olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁵²² Bunun yanında sufiler, tevekkülü peygamberlerin hallerinden biri olarak; çalışıp kazanmayı da peygamberlerin sünneti olarak ifade etmişlerdir.⁵²³

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tafviznâme* adlı eserinde geçen aşağıdaki mısralar tevekkülün en ileri seviyesi olan tafvize örnek olarak zikredilebilir:

“Mevlâ görelim neyler

Neylerse güzel eyler.”⁵²⁴

517 Mahmud Esad Erkaya, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2017, s. 108.

518 Erkaya, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s. 60.

519 Gazzâlî, *Ihyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 475.

520 Abdürrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 1. Baskı, Bursa Akademi, Bursa, 2016, s. 172.

521 Şuayip Türk, *Kelâmî Açıdan Rızık Problemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008, s. 72.

522 Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 50.

523 Ateş, *İslam Tasavvufu*, s. 10.

524 Bkz. Emine Yeniterzi, *Mevlânâ'da Çalışma ve Tevekkül*, *Selçuk Üniversitesi 7. Millî Mevlânâ Sempozyumu*, Selçuk Üniversitesi Yay., No: 122, Konya, 1996, s. 74.

Zünnun Mısrî, insanların makamlarının 19 tane olduğunu belirterek ilkinin emirlere icâbet etmek, sonuncusunun ise tevekkül etmek olduğunu beyan etmiştir.⁵²⁵ Said Havva; tevbe, tevekkül, zühd, vera, teslimiyet ve rızanın insana yorgunluk verdikleri müddetçe hal olduklarını; zevk vermeye başladıklarında ise makam olduklarını ifade eder.⁵²⁶ İbn Atâullah İskenderî, tedbiri tevekkül makamına aykırı olarak değerlendirmiştir. Ona göre tevekkül eden kişi tedbir almadan takdire bütünüyle teslim olarak iradesini devredışı bırakırsa Allah'a tamamen itimat etmiş demektir. Bununla beraber İskenderî, rızık elde etmede sebeplere sarılmanın tevekküle mani olmadığını, aksine bu hususta sebepleri yerine getirmenin zorunluluğunu dile getirirken yine, Allah'ın takdirini merkeze alıp sebepleri devreden çıkarmanın şart olduğunu yani sebeplere takılı kalmamayı da vurgulamıştır.⁵²⁷

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, tevekkülü peygamberlerin yaşayışı olarak, çalışmayı da peygamberlerin sünneti olarak belirtmiş, peygamberlerin yaşayışını örnek olarak yaşayanların da sünneti asla terk etmeyeceğini dile getirmiştir.⁵²⁸

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, tevekkülün derecelerine dair beyânda bulunurken en düşük dereceyi düşünce ve boş ümitleri terk etmek, orta dereceyi ihtiyârı bırakmak şeklinde tarif etmiş, ancak orta dereceye ulaşanların en yüksek mertebeye erişeceğini ifade etmiştir.⁵²⁹

Ebu Ali Dekkak tevekkülü; tevekkül, teslim ve tefviz şeklinde derecelere ayırmıştır. Ona göre tevekkül başlangıç, teslim orta, rıza ise son haldir. Allah'ın vaadine güvenen kimse tevekkül sahibi olduğu için huzur bulur. Yine Allah'ın halini bilen kimse teslim sahibi olduğu için O'ndan emir alır. Allah'ın hükmüne razı olan kimse de bu sebeple tefviz sahibi olmuş olur.⁵³⁰

525 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s. 82.

526 Said Havva, *Ruh Terbiyemiz İslâm Tasavvufu*, Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek, 4. Baskı, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 385.

527 İbn Atâullah İskenderî, Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm, *Tevekkülün İncelikleri*, terc. Fatih Mehmet Albayrak, Üsküdar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 167.

528 Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, s. 15.

529 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 478.

530 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 483, 484.

Ebu Ali Dekkak'ın derecelendirmesi hakkında görüş beyân eden Ateş, tevekkülün vekîle güvenmek olduğunu, bununla beraber vekîle itiraz ve isteklerin iletilmesinin mümkün olabileceğini söyler. Fakat bir kimse tüm bu hallerden geçip vekîle hiçbir öneride bulunmayıp vekîlin yaptıklarına razı olursa onun kararını itirazsız kabul etmiş, dolayısıyla ona teslim olmuş demektir. Bütün işlerini vekîline havâle eden kişi ise tefviz halinde demektir.⁵³¹

Gazzâlî'ye göre kuvvet ve zâfiyet açısından tevekkül üç dereceye ayrılır. Birinci derecedeki kişinin Allah'ı kefil olarak bilmesi tıpkı bu kimsenin vekîle olan güveni gibidir. İkinci derecedeki kişinin durumu da tıpkı her durum ve şartta annesine sığınan, ondan başkasına güvenmeyen bir çocuğun durumuna benzetilerek ifade edilir ki çocuğun annesine bu derece bağlılığı istemdişi bir hadisedir. Dolayısıyla ikinci derecedeki tevekkül anlayışına sahip olan bir kimse de çocuğun annesine itimat ve bağlılığı gibi Allah'a itimat eder ve O'na bütünüyle tevekkül eder. Gazzâlî, birinci derecedeki kişinin tevekkülünün tekellüf ve çalışması neticesinde gerçekleşen bir hal olduğunu dile getirirken ikinci derecede tevekküle değil bilhassa kendisine tevekkül edilen yaratıcıya iltifat edildiğini ifade eder. Gazzâlî'ye göre üçüncü derece ise, derecelerin en üstünüdür. Bu aşamadaki kişinin tevekkülü, birinci ve ikinci derecede bahsedilenlerden farklı olarak yıkayıcısının elinde olan ölünün durumuna benzetilmiştir. Gazzâlî, bu kimsenin durumunu, ağlamasına yahut süt istemesine gerek duymadan çocuğun ihtiyaçlarını kendiliğinden anlayan annenin durumuna benzetir. Bu makamda kişi, dua ve istekte bulunmasa dahi Allah'ın onun isteklerine cevap vereceği inancına sahiptir. Gazzâlî, bütün bunları ifade ederken birinci derecedeki tevekkül anlayışının daha yaygın olduğunu, ikinci ve üçüncü derecedeki tevekkül anlayışlarının kalbin tabiatının sebeplere yatkın olması ile alakalı olarak zor ve ender karşılaşılan bir anlayış olduğunu savunur.⁵³²

Gazzâlî'ye göre tedbir ve amelin terki tevekkülün şartlarından olmadığı gibi her tedbir ve amel de caiz değildir. O, sebeplere başvurulmadan tevekkülün ifa edilemeyeceğini savunur.⁵³³

531 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 483, 484.

532 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 478, 479.

533 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV, 480.

Tevekkülü, Allah'a yakın olanların makamlarından biri olarak ifade eden Gazzâlî, bir işin neticelenmesinde bir başka varlığın tesirinin olduğunu öne süren bir kimsenin tevhid inancındaki noksanlığa vurgu yapar.⁵³⁴

Mutasavvıflara göre tevekkül, imanın kapılarından biri olup tevhid ve marifetin dalıdır. Allah, müritlerin kalplerini tevekkül ile kuvvetlendirir. Bu sebeple tevekkül Allah'ın yeryüzündeki askeridir. Peygamberlerin en yüksek makamlarından biri olarak ifade edilen tevekkül, aynı zamanda sıddık ve şehitlerin sahip olduğu en yüksek derecelerden biri olarak tarif edilmiştir. Gerçek bir tevhid anlayışına sahip olmak tevekkül ile mümkündür. Tevekkül; imanın kemale ulaşmasına, gizli-açık şirk içeren tüm unsurlardan korunmaya, şeytanın tuzaklarından emin olup inananlar üzerinde hakimiyet kurmasını engellemeye ve manevi yükselişe vesile olur.⁵³⁵ Bu husus tevekkül makamındaki kişinin Allah tarafından sevildiğine ve himaye edildiğine işaret eder.

Kuşeyrî, tevekkülün kalbî bir amel olduğunu; tedbir ve sebepleri gerçekleştirmenin kalpte vuku bulan tevekküle tezat teşkil etmeyeceğini savunur.⁵³⁶ Kişi, kalben Allah'ın takdirine razı olduğu için istediği şeye sahip olduğunda ya da olmadığında kendisi hakkında takdir edilen şeyi hoşnutlukla karşılayacaktır.

Muhâsibî de inanan bir insan için en doğru yaklaşımın nefsten ümit ve beklentiye terk ederek nefsin etkisine kapılmadan Allah'a itimat edip tevekkül etmek olduğunu belirtir.⁵³⁷

İmanın kendileriyle anlam bulduğu dört esası vardır. Bunlar; Allah'a tevekkül etmek, O'nun kazasına teslimiyet göstermek, işleri O'na havale etmek ve takdirine rıza göstermektir.⁵³⁸

Mekkî, Allah'ın tevekkülü imanla beraber zikrettiğini ve tevekkülün mü'minlere emredilen bir fiil olduğunu dile getirir. O, tevekkül ile iman arasında herhangi bir fark olmadığı düşüncesindedir.⁵³⁹ Oysa ki tevekkülün imanla beraber

534 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, II, 579.

535 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, IV/484.

536 Kuşeyrî, *Letâîfü'l-İşârât*, İlk Harf Yayınları, y.y., 2000, s. 249.

537 Muhâsibî, *er-Riâye (Kalp Hayatı)*, I, 202, 203.

538 Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, III, 27.

539 Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, III, 14.

zikredilmesi ikisinin aynı şey olduğu fikrine sevk etmemelidir. Çünkü iman, tevekkülü oluşturan en temel zemindir.

Tevekkül, imanın derecesine göre kuvvet kazanır. Yakîni (kesin bilgi) tam olan bir kimsenin tevekkülü de tam olur. Yakînin kalpte yer edinmesi ve tevekkülün merkezinin kalp olması hasebiyle tevekkülün bir gönül işi olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴⁰

3. Tevekkül Etmenin Neticeleri

Doğru bir tevekkül anlayışı için insan, istenilene ulaşmada bütün sebep ve tedbirleri yerine getirdikten sonra sınırlı olan kendi güç ve imkanları ile yetinmeyip sahip olduğu bilinç ve inancın da zorunlu bir yansıması olarak üstün bir nihai güce yani Allah'ın irade ve takdirine ihtiyaç duyar. Bu hal, mütevekkile emniyet ve güven verir.⁵⁴¹ Tevekkül, bir kimsenin hali hazırda ve geleceğe yönelik başarı veya başarısızlık endişesini ortadan kaldırıp pozitif yönlü bir psikolojik halin oluşmasına zemin hazırlar. Tevekkül, kişinin ulaşmak istediği hedefe yönelik kararlılık ve azimle sağlıklı adımlar atarken umutla hareket edebilmesini sağlar. Tüm tedbir, çaba ve gayretler neticesinde nihai karara teslimiyet olarak ifade edebileceğimiz sağlıklı bir tevekkül anlayışının ümitvâr olmanın da yardımıyla insan psikolojisini rahatlatan olumlu bir yanı vardır.⁵⁴² Tevekkülün ardından gerçekleşen ümidin güçlü olması ancak sağlam bir tevekkül inancının varlığına bağlıdır.⁵⁴³

*“Gizli konuşmalar şeytandandır. Bu, iman edenleri üzme içindir. Oysa şeytan, Allah'ın izni olmadıkça mü'minlere hiçbir zarar veremez. Mü'minler Allah'a dayanıp güvensinler.”*⁵⁴⁴

Kur'an-ı Kerim'de geçen ilgili ayetten anlaşıldığı üzere tevekkül, inananları kötü ahlâk ve davranışlardan arındırdığı gibi onların üzerinde şeytanın hakimiyet kurmasını da engellemektedir.

Mü'min, tevekkül sayesinde güzel neticeler elde eder. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa işaret eden ayetler konuyu aydınlatır mahiyettedir. Misâl olarak; İsrâ suresi

540 Nesefi, Azîz b. Muhammed, *İnsan-ı Kâmil*, Terc. Mehmet Kanar, İstanbul, 1990, s. 148.

541 Ömer Demir, *Dini Kavramlar ve Öğrenme Ortamları: Salih Amel Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 1042.

542 Efe, *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik*, s. 30.

543 Âkif Akto, “Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8 (2), 2016, s. 890.

544 Mücadele, 58/10.

65. ayetten önce Allah'ın yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklere bildirmesinin akabinde şeytanın bunu kabullenemediğinden bahsedilir.⁵⁴⁵ İsrâ suresi 65. ayette de Allah'a hakkıyla tevekkül eden inananlar üzerinde şeytanın herhangi bir hakimiyetinin olamayacağı hakikati vurgulanır. Esasen kendisine vekîl olarak Allah'ı seçen bir kimse gönlünü O'na bağlayıp adımlarını ona göre atacaktır; aksi bir durum olarak şeytanı vekil olarak tanıyan kimse de amellerinin gerçekleşmesini sağlayan tercihlerinde şeytanın telkinlerinin etkisinde kalacaktır.

Şeytanın etkisi her ne kadar güçlü gibi görünse de esasen her şeye muktedir olan, kullarının daima dosdoğru yolda ilerlemelerini isteyen, her zaman onlara karşı merhametli olan, bunun yanında kendisine dayanan kulunu her türlü bela, musibet ve şeytanın tuzaklarından koruyan tek ilah şüphesiz Allah Teâlâ'dır. Allah'ın kendisine tevekkül edenler üzerinde şeytanın hiçbir hakimiyetinin olmayacağına dair "*Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur.*"⁵⁴⁶ ayeti de bu hususa delil mahiyetindedir. Nitekim Rablerine iman edip tevekkül eden mü'minler ister istemez kendilerini şeytanın etkisinden kurtarmışlardır.⁵⁴⁷

Allah'ın gücünün her şeyin üstünde olduğunu teyit eden ayetlerden biri de "*O kötü fısıltılar iman edenleri üzmemek için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır. Oysa şeytan, Allah'ın izni olmadıkça, mü'minlere hiçbir zarar verebilecek değildir. Öyle ise mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsinler.*"⁵⁴⁸ ayetidir. Ayette münafıkların kendi aralarında yaptıkları fısıldaşmaların mü'minleri üzüntüye sevkettiğinden bahsedilmektedir. Allah, burada kendi izni dışında münafıkların mü'minlere hiçbir zararının dokunamayacağını, "*mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsinler*" emriyle de pekiştirerek mü'minin Allah'a güvendidikten sonra herhangi bir zarar, bela ve musibetin başına gelebileceği şüphesinden ve ihtimalinden zihnini arındırması gerektiğini belirtmiştir. Bu, inananların üzülmelerini engellemek içindir. Nitekim şeytanın vesvese ve fısıltılarına kapı aralandığı takdirde Allah'ın istemediği davranışların gerçekleşmesi daha kolay olacaktır.

545 Bakara, 2/30.

546 Nahl, 16/99.

547 Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*, İstanbul, 2003, XI, 92.

548 Mücâdele, 58/10.

Tevekkül, ahirette mükâfatı elde etmenin bir yoludur. Allah'ın tevekkül edenleri ödüllendireceği müjdesi, ödülün davranışı pekiştirici özelliğinden hareketle inananların amellerinin bu doğrultuda şekillenmesine vesile olacaktır. Bu hususa işaret edecek şekilde “(Dünyalık olarak) size her ne verilmişse, bu dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır. Bu mükâfat, inananlar ve Rablerine tevekkül edenler içindir.”⁵⁴⁹ ayeti zikredilebilir. Söz konusu ayetten önce tevhid inancının varlığına işaret edilerek arzu ve isteklerden ibaret olan dünya hayatının değersizliğini belirtmek için “metâ” tabiri kullanılmıştır. Yine söz konusu ayette dünyanın Allah katındakilere nazaran önemsiz olduğunu ifade edecek şekilde “Allah'ın yanında bulunanlar ise daha hayırlı ve kalıcıdır.” vurgusuyla ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğu bilgisi verilmiştir. Sürekli ve hayırlı olan hayatı hak edenler de Allah'a hakkıyla iman edip tevekkül edenlerdir.⁵⁵⁰

Tevekkül neticesinde tüketimi değil üretkenliği aktif tutan çalışma ve başarı odaklı insan yapısı ortaya çıkar. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de mü'minler önemli bir işi tamamlamanın hemen ardından bir başka işe başlamaları hususunda teşvik edilmiş, zorlandıkları her hususta mutlaka kolaylığın zorlukla beraber olduğu vurgulanmış ve kulun üzerine düşen sorumluluğu ifa ettikten sonra sadece Rabbinden yardım dilemesi emredilmiştir.⁵⁵¹ Muhâsibî de ayetteki emirle örtüşecek şekilde *er-Riâye* adlı eserinde, kişinin öncelikle azmettiğini sonrasında tevekkül edip tüm kudret ve hakimiyeti elinde bulunduran Rabbinden yardım talep ederek isteği hususunda Allah'a ümit bağladığını, bu şekilde bir yol izleyen kulun kısa sürede Allah'ın yardım ve inayetine nâil olacağını ve isteklerini Allah'ın sevgisine ulaşarak elde edeceğini belirtir.⁵⁵²

Elinden gelen gayreti gösterdikten sonra neticeyi Allah'a havale eden insan, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmenin gönül rahatlığı içerisinde netice istenildiği gibi olsun yahut olmasın Allah'ın takdirine itimat edecektir.

---

549 Şûrâ, 42/36.

550 Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, XXVII, 175.

551 İnşirah, 94/5-6.

552 Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 202.

Allah'a inanan bir kimse, tevekkül sayesinde inancını taze tutar. O, bu sayede önüne çıkan engellere aldırış etmeden hedeflerine ümitle bağlanır. Nitekim fert ve toplum hayatında hem maddi hem manevi anlamda meydana gelebilecek istenmeyen durumları önlemek, büyük başarılarla imza atarak gönüllere huzur ve güveni yerleştirmek imanın yansıması olan tevekkülle mümkün olmaktadır.

SONUÇ

İslam dininin en temel meselelerinden olan iman, Allah Teala'nın tek ilah olduğuna tereddütsüz inanmayı ifade eder. İmanla yakından irtibatlı bir kavram olan tevekkül de bir hedefe ulaşmada yerine getirilmesi gereken tüm sebeplerin imkan dahilinde ifa edilip neticenin Allah'ın irade ve takdirine bırakılması olarak tarif edilir. Tevekkülün kalpte vuku bulması dolayısıyla imanî bir mesele olması, bu kavramın imanla ilişkilendirilerek ele alınmasında etkili olmuştur. Esasen tevekkül, imanı tamamlarken iman, tevekkülü oluşturan en temel zemindir.

İnsanın, kendisine verilen cüz'î iradesiyle sebepleri yerine getirip fiillerinde birtakım tercihlerde bulunması söz konusudur. Bu şekilde bir yol izleyen kimse, gücünün yetmediği noktada gerisini Allah'ın irade ve takdirine bırakacak ve sonuçtan kalben mutmain olacaktır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki sebeplerin harfiyen yerine getirilmesi sonucun istenilen düzeyde gerçekleşmesini zorunlu kılmaz. Nitekim nihai takdir yetkisi, işlerin olmasını yahut olmamasını murat eden Allah'ın elindedir.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde birtakım fiillerin iman ve tevekkülle ilişkisine dair misal ve hatırlatmalar yer alır. Özellikle bu fiillerin tevekkülle ilişkisine değinilirken, peygamberlerin ve bazı mü'min kimselerin karşılaştığı misaller üzerinden birtakım değerlendirmelerde bulunulur. Peygamberlerin ve Kur'an'da geçen bazı mü'minlerin karşılaştıkları meselelere karşı tutumları, inananlara da doğru tevekkül anlayışı hususunda yol göstermektedir.

Tevekkülün tarifi hususunda alışlagelmiş tevekkül tarifinin dışına çıkılarak sebeplerin ve cüz'î iradenin hesaba katılmadığı birtakım farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bu ve benzeri yaklaşımın doğruluğunu ileri sürenler, sebepler yerine getirilse de getirilmesede sonucun belli olduğu ve değişmeyeceği düşüncesinden hareketle çaba ve gayretin gereksiz olduğunu ifade ederken, bu şekildeki yaklaşımlarını, tevekkül eden kimsenin durumunu ölünün yıkayıcısı elindeki duruma benzeterek açıklamaya çalışmışlardır. Tevekkülün tarifi hususunda ileri sürülen yaklaşımlardan bir diğeri de, yerine getirilen sebeplerin sonuçlar için tek belirleyici unsur olduğu düşüncesinden hareketle, Allah'ın fiilin gerçekleşmesindeki nihai irade

ve takdirinin devredışı bırakılması yönündeki yaklaşımdır. Fakat bu şekildeki yanlış tevekkül anlayışlarının aksine, sebeplere sarılarak seçim ve tercihlerde bulunup gerekli tedbirleri aldıktan sonra, neticenin Allah'ın irade ve takdirine bırakılması şeklinde tarif edilen tevekkül anlayışının, daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

Kur'an-ı Kerim'de, insanın ancak çalıştığı takdirde emeğinin karşılığını alacağı vurgulanmıştır. Bu bağlamda kul gayret eder, Allah da takdir eder. Sebeplerden ve tedbirden uzak bir tevekkül anlayışının insanı atalet ve zaafa sevkedeceği unutulmamalıdır. Çalışılmadan ve emek verilmeden beklenti içerisine girilmesi tevekkülde yeri olmayan bir husustur. Bu şekilde bir yol izleyip beklentilerine ulaşamayan insanlar da, bu durumda kendi tembelliklerinden ziyade Allah'ın dilemesinin etkili olduğunu savunurlar. Sebeplerin sonuçlar üzerindeki etkisi yadsınamaz. Fakat bilinmelidir ki sebepler, sınırlı olan insanın sınırlı vesîleleridir.

Netice itibariyle, çalışmamız Kelami bir mesele olduğu için iman ve tevekkül ilişkisini ele alırken öncelikle akâid alanına dahil olan iman, tevhid, irade vs. kavramlarının tevekkülle olan ilişkisine başta ayet ve hadislerden yararlanarak itikadî mezheplerin yaklaşımları ve bazı mutasavvıfların görüşleriyle açıkladık. İnsanın zaman zaman tüm fiillerle muhatap olurken gösterdiği tutum, imanının durumuna göre şekillenmektedir. Bu bağlamda, itikâdî alana yönelik ele aldığımız iman ve tevekkül kavramlarının günümüz İslam toplumunda ne ölçüde uygulandığına dair bir araştırma ve gözlem çalışması yapılmasının konunun teoriden pratiğe yön değiştirmesi adına faydalı olacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut, ts.

ABDULBÂRÎ, Muhammed Davud, *el-Îrâde Inde'l-Mu'tezile ve'l-Eşaire*, Daru'l-Ma'rifeti el-Camiyye, 1996.

AKKAD, Mahmud Abbas, *Kur'an Felsefesi*, Terc: Ahmet Demirci, Nur Yayınları, Ankara, 1975.

AKSEKÎ, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini*, 20. Baskı, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1969

AKTO, Âkif, "Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 2016, ss. 878-902.

ALPER, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2013.

ALTINTAŞ, Ramazan, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos, C. 3, S. 7, 2000, ss. 113-136.

ALTUNTAŞ, Halil, *Pencereyi Işığa Açmak*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2007.

ÂLÛSÎ, Ebü's-Senâ Şehabeddîn Mahmûd b. Abdullah, *Ruhü'l-meânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1987.

ARAL, Hasan, "Ahiret İnancımız ve Yeniden Dirilişin Belgeleri", *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 87, D.İ.B. Yay., Ankara, 1998, ss. 49-52.

ATAY, Hüseyin, *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*, D.İ.R.Y. Ankara, 1959.

ATEŞ, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1972.

_____, *Kur'an'da Peygamberler Tarihi*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2004.

AY, Mahmut, "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar*, c. 17, sayı: 2, İstanbul, 2004.

AYDIN, Hayati, "Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, y. 9, sy. 22, 2008, ss. 59-79.

BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur, Abdülkahir b. Tahir, *Usuli'd-Din*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İstanbul, 1928.

BAYRAKLI, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul, 2003.

BEYDÂVÎ, Nâsiruddîn Ebi'l-Hayr (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî eş-Şafîî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Tefsîrü'l-Beydâvî)*, Haz. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Camiu's-Sahih el-Muhtasar*, thk: Mustafa Deyb el-Beğa, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1987.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Daru İhyâi Tûrasi'l-Arab, Beyrut, 1985.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yay., Ankara, 1997.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh fi'l-luga*, thk. Dr. Muhammed Muhammed Tamir, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2009.

COŞKUN, Ahmet, "Rızık Elde Etmede Kesbin Rolü ve Önemi", *EÜİFD*, sayı: 9, Kayseri, 1996, ss. 9-21.

_____, "İmam Mâtürîdî'nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri", *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü*, Yayın No: 6, Kayseri, 1986.

CÜRCÂNÎ, Ebu'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rifât*, thk: İbrahim el-Ebyârî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Tevekkül" md., *DİA*, XLI, 1-2, İstanbul, 2012.

_____, "Azim" md., *DİA*, İstanbul, IV, 328-329, 1991.

_____, "Sabır" md., *DİA*, XXXV, 337-339, İstanbul, 2008.

ÇELEBÎ, İlyas, *İslâm'ın İnanç Esasları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.

DEMİR, Ömer, *Dini Kavramlar ve Öğrenme Ortamları: Salih Amel Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

DEMİRCAN, Adnan, *Nebevî Direniş Hicret*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999.

DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yay., İstanbul, 1989.

DURMUŞ, Zülfikar, "Kur'an Bağlamında İman-Rızık İlişkisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 4, 2003.

DÜZGÜN, Şaban Ali, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *Kelam Araştırmalar Dergisi*, 3:1, Ankara, 2005, ss. 3-21.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen*, (Kütüb-i Sitte), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

EBÛ HANİFE, İmâm-ı A'zam Numan b. Sabit Bağdâdî, *el-Fıkh-ı Ekber*, Mektebetü'l-furkan, y.y. 1999.

EFE, Zekeriya, *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1994.

ERKAYA, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2017.

ERSOY, M. Âkif, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 18. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1984.

ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Terc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, 1996.

FÎRUZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Tertîbü Kâmûsi'l-Muhît alâ Tarîkati'l-Misbâhi'l-münîr ve Esâsi'l-Belâğa*, yy., ts.

GAZZÂLÎ, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, Terc. M. Ferşat, Ferşat yayınevi, İstanbul, 1993.

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Din Tercemesi*, Terc. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, I-IV, İstanbul, 1975.

_____, *Kimyâ-yı Saâdet*, Terc. A. Faruk Meyan, I-II, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1979.

GÖLCÜK, Şerafettin, *İslâm Akâidi*, Esra Yayınları, Konya, 1989.

_____, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, Kayıhan Yayınevi, Erzurum, 1977.

_____, Süleyman Toprak, *Kelam*, 5. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya, 2001.

GÜNDÜZ, İrfan, "Tasavvufî Tefekkür Işığında Sabır, Rıza ve Tevekkül Üzerine Düşünceler", *İslâm Dergisi*, Eylül, İstanbul, 1984, ss. 44-46.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

HATİP, Abdülaziz, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yay., İstanbul, 2006.

HAVVA, Said, *Ruh Terbiyemiz İslâm Tasavvufu*, Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek, 4. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1995.

HERAS, M. Halil, *Şerhu'l-Akideti'l-Vasıtiyye*, Medine, ts.

HEYET, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara, 2007.

HÖKELEKLİ, Hayati, *İnsani Değerler*, 1. Basım, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara, 1993.

İBN ÂŞUR, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*, ed-Dârü't-Tunusiyye, Tunus, 1984.

İBN ATAULLAH İSKENDERÎ, Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed b. AbdilKerim, *Tevekkülün İncelikleri*, terc. Fatih Mehmet Albayrak, Üsküdar Yayınları, İstanbul, 2006.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemü Mekayisi'l-lüga*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr y.y., 1979.

İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, *Zâdü'l-meâd*, Çev. Mehmet Yolcu vd., Pınar Yay., İstanbul, 2009.

İBN KESİR, İmadüddin Ebu'l-Fida' İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk: Mustafa es-Seyyid, Mektebetü Evladi's-Şeyhi li't-Türas, Cize, 2000.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid Ebu Abdullah el-Kazvini, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Thk: Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Hasbullah Haşim Muhammed eş-Şazili, Dâru'l-meârif, Kahire, ts.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 2001.

KADÎ ABDÛLCEBBAR, Ebu'l-Hasen, *el-Muğni fi Ebvabi't-tevhid ve'l-Adl*, Kahire, 1965.

KANDEMİR, Yaşar, İsmail Çakan ve Raşit Küçük, *Riyâzü's-Sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, Erkâm Yayınları, I-VIII, İstanbul, 2001.

KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

KARACA, Faruk, "Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14, Erzurum, 1999, ss. 227-243.

KARADENİZ, Osman, *Ecel Üzerine*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1992.

_____, "Kader Konusunda Bazı Yanlış Anlamalar", *DEÜFD*, sayı: 7, İzmir, 1992.

KARAMAN, Fikret, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1996, ss. 67-92.

KASAPOĞLU, Abdurrahman, "Hz. Musa Kıssasında Korku Fenomeni", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: VIII, sayı: 1, y.y, 2008, ss. 101-151.

KÂSİMÎ, Muhammed Cemaleddin, *Mehâsinü't-Te'vil*, tsh: Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru'ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1957.

KILAVUZ, Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016.

KÖKSAL, M. Âsım, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 1990.

KUTUP, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an (Kur'an'ın Gölgesinde)*, çev. Yakup Çiçek ve diğerleri, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1991.

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk: Hişam Semir el-Buhari, Daru Alimi'l-Kütüb, Riyad, 2003.

KUŞEYRÎ, *Letâifü'l-İşârât*, İlk Harf Yayınları, y.y., 2000.

KÜLÜNKOĞLU, Gülnur *Kur'an'da Tevekkül*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, c. I-II (thk: Ahmet Vanlıoğlu), c. V-VI (thk: Ertuğrul Bonukalın), Müracaat: Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınları, İstanbul, 2005.

_____, *Kitâbü't-tevhîd*, Açıklamalı Terc. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, İstanbul, 2002.

MEKKÎ, Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye, *Kûtü'l-kulûb fî muameleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, Terc. ve Yayına Haz: Muharrem Tan, İstanbul, 1999.

MERÂĞÎ, Ahmed b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Merağî*, Şirketü'l-Mektebeti'l-Babi, Mısır, 1946.

MEVSİLÎ, Ebu'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdud, *el-İhtiyar lita'lili'l-muhtar*, Beyrut, 1951.

MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN ER-RÛMÎ, *Mesnevî*, Haz. Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu, I-III, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 2008.

MİRAS, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, Gaye Matbaacılık, 9. Baskı, I-XII, Ankara, 1988.

MUHÂSİBÎ, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *er-Riâye li Hukukillah* (Kalp Hayatı), Terc. Prof. Dr. Abdulhakîm Yüce, Işık yay., İstanbul, 2005.

MUKÂTİL, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîr-i Mukâtil b. Süleymân*, Dâru İhyâi't-türâs, 1. Baskı, Beyrut, h. 1423.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahîh*, Daru't-Te'sil, Beyrut, 2014.

NESEFÎ, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*, İstanbul, 1984.

_____, Ömer, *İslâm İnancının Temelleri Akâid*, Çev. M. Seyyid Ahsen, Bayrak Yay., İstanbul, 1994.

_____, Necmettin Ebû Hafz Ömer b. Muhammed, *Hâşiyetü'l-kestellânî alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul, ts.

_____, Azîz b. Muhammed, *İnsan-ı Kâmil*, Terc. Mehmet Kanar, İstanbul, 1990.

NEVEVÎ, *Riyâzü's-Sâlihîn*, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut, 1989.

ORMSBY, E. L., *İslâm Düşüncesinde İlâhî Âdâlet (Teodise) Sorunu*, Çev: M. Özdemir, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2001.

ÖNER, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1987.

ÖZLER, Mevlüt, "Tevhid" md., *DİA*, XLI, 21-22, İstanbul, 2012.

RÂGİB EL-İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, thk: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Mârifet, Lübnan, ts.

RÂZÎ, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Tefsîr-i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

SABÛNÎ, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Mâturîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, D.İ.B Yay., Ankara, 2005.

SARIÇAM, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara, 2007.

SARIKAYA Berat ve Zeynep ŞEREN, “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy.12, 2017, ss. 68-88.

SİNANOĞLU, Mustafa, “İslam” mad., *DİA*, XXIII, 1-2, İstanbul, 2001.

SOLMAZ, Rabiye, “*Din Eğitimi Açısından Kur’an ve Sünnette Tevekkül Kavramı*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

SOYSALDI, Mehmet, *Kur’an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997.

SÜHREVERDÎ, Şihâbüddîn, *Avârifü'l-Meârif*, Terc. Dilaver Selvi-Yahya Paki, Metinler Matbaacılık, İstanbul, 1988.

SÜLÜN, Murat, *Kur’an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

ŞAHİN, Meryem, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2018.

TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmiü'l-beyân ‘an te’vîli âyi'l-Şur’ân*, thk: Beşşar Avvad Ma’ruf ve İsam Faris el-Hurustani, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1994.

_____, *Tarihu't-Taberî: Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Daru'l-Maarif, Kahire, ts.

TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali el-Fârukî el-Hanefî, *Keşşâfü Istılâhâti'l-fünûn*, Thk. Rafik el-Acmü, Ali Dehruç, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.

TEK, Abdürrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, 1. Baskı, Bursa Akademi, Bursa, 2016.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Camiu's-Sahih Sünen et-Tirmizi*, thk: Ahmed Muhammed Şakir vd., Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts.

TOKPINAR, Mirza, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, 2. Baskı, Kitabı Yayınevi, İstanbul, 2009.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2004.

TUNÇ, Cihat, “Ecel” md., *DİA*, X, 380-382, İstanbul, 1994.

TÜRK, Şuayip, *Kelâmî Açından Rızık Problemi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012.

_____, “Tevekkül” md., *DİA*, XLI, 3-4, İstanbul, 2012.

VÂKİDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakîdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones 3. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984.

YAZICIOĞLU, M. SAİT, *İslâm Dini Esasları*, A.Ü.A.Ö.F.Y., Eskişehir, 1998.

YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., y.y., 1979.

YENİÇERİ, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980.

YENİTERZİ, Emine, *Mevlânâ'da Çalışma ve Tevekkül*, Selçuk Üniversitesi 7. Millî Mevlânâ Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi Yayınları, No: 122, Konya, 1996.

ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Huseyni, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, thk: Abdulhalim et-Tahavi vd., Kuveyt, 2000.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî, *Esâsü'l-belâğa*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1998.

_____, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi te'vil*, Riyad, 1998.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Öz Geçmiş

09.11.1991 tarihinde Konya'nın Meram ilçesinde dünyaya geldi. Konya'nın Taşkent ilçesinde başladığı İlköğrenimine Konya'nın Selçuklu ilçesinde devam ederek ortaöğrenimini burada tamamladı. 2009 yılında Konya Selçuklu Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam-Hatip Lisesi'ndeki öğrenimini tamamlamasının ardından 2009 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki öğrenimine başladı ve buradaki öğrenimini 2013 yılında tamamladı. Yine 2013 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Kelam Bilim Dalı'nda lisansüstü eğitimine başladı. 2015 yılında Konya'nın Altınekin ilçesine Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak atandı. Bir süre burada görev yaptıktan sonra 2017 yılında İstanbul'un Pendik ilçesinde göreve başladı. Halen buradaki görevine devam etmektedir.

